18-19

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue – 139

ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन

अतिथी संपादक

डॉ. आर. जे. टेमकर

प्राचार्य,

दादा पाटील राजळे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

आदिनाथनगर, पाथर्डी, जि. अहमदनगर

कार्यकारी संपादक

डॉ. जालिंदर कानडे (मराठी विभागप्रमुख)

डॉ. चंद्रकांत काळे

डॉ. सुभाष देशमुख

दादा पाटील राजळे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

आदिनाथनगर, पाथर्डी, जि. अहमदनगर

मुख्य संपादक

डॉ. धनराज धनगर (येवला)

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 6.261 **ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue – 139

ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन

अतिथी संपादक

डॉ. आर. जे. टेमकर
प्राचार्य,
दादा पाटील राजळे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
आदिनाथनगर, पाथर्डी, जि. अहमदनगर

कार्यकारी संपादक

डॉ. जालिंदर कानडे (मराठी विभागप्रमुख)
डॉ. चंद्रकांत काळे
डॉ. सुभाष देशमुख
दादा पाटील राजळे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
आदिनाथनगर, पाथर्डी, जि. अहमदनगर

मुख्य संपादक

डॉ. धनराज धनगर (येवला)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher **Price : Rs. 800/-**

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 139 – ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन
UGC Approved Journal

ISSN : 2348-7143
February-2019

Editorial Board

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. Dilip Pawar** - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon.
- **Prof. Vinay Madgaonkar** - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- **Prof. Sushant Naik** - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- **Dr. G. Haresh** - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur **[M.S.] India**
- **Dr. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- **Dr. Samjay Kamble** -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- **Prof. Vijay Shirsath** - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon **[M.S.]**
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul **[M.S.]**
- **Dr. Ganesh Patil** - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik **[M.S.]**
- **Dr. Hitesh Brijwasi** - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon **[M.S.]**
- **Dr. Sandip Mali** - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar **[M.S.]**
- **Prof. Dipak Patil** - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda **[M.S.]**

Advisory Board -

- **Dr. Marianna kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare -** Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -HoD, English & European Languages, University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. Pruthwiraj Taur -** Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. Leena Pandhare** - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- **Dr. B. V. Game** - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- **Dr. J. S. More** – BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- **Dr. S. B. Bhambar,** BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- **Dr. Uttam V. Nile** - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- **Dr. K.T. Khairnar**– BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- **Dr. Vandana Chaudhari** KCE's College of Education, Jalgaon
- **Dr. Sayyed Zakir Ali ,** HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- **Dr. Sanjay Dhondare** – Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Amol Kategaonkar –** M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College. Sinnar.

Published by –
© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 139 – ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

अनुक्रमणिका

अ.क्र	शीर्षक	लेखक/ लेखिका	पृ.क्र.
1	मराठी ग्रामीण कादंबरीतील सहकाराचे चित्रण	डॉ. सदाशिव सरकटे	5
2	१९८० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीतील राजकीय चित्रण	डॉ. सुभाष शेकडे	12
3	मराठी ग्रामीण साहित्यातील स्त्री चित्रण	डॉ. माहेश्वरी गावीत	16
4	मराठी ग्रामीण साहित्याची संकल्पना, स्वरूप व प्रेरणा	डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकर	23
5	१९६० नंतरच्या मराठी ग्रामीण कवितेचा विकास	डॉ. अनिल गर्जे	32
6	गत दशकातल्या ग्रामीण कादंबरीतील राजकीय चित्रण	डॉ. कैलास दौंड	38
7	'प्रार्थनेची घंटा' मधील समाजदर्शन	प्रा. लक्ष्मण कोठावळे	45
8	साठोत्तरी ग्रामीण कादंबरी : प्रेरणा व स्वरूप	डॉ. जालिंदर कानडे	49
9	जागतिकीकरण आणि ग्रामीण कादंबरी	डॉ. रावसाहेब ननावरे	52
10	१९६० नंतरचे ललित लेख, ललित गद्य : काही निरीक्षणे	डॉ. सुभाष देशमुख	56
11	मराठी ग्रामीण कादंबरी व समाजपरिवर्तन	डॉ. द. के. गंधारे	58
12	मराठी ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री संघर्ष	डॉ.चंद्रकांत काळे	62
13	ग्रामीण साहित्य आणि मुकुंदराव पाटील	डॉ.संजय दरवडे	66
14	'पाणी' धरणग्रास्तांचे जीवन चित्रण करणारी कादंबरी	डॉ. ए.बी.उगले	70
15	मराठी ग्रामीण कथांतील भाषिक वेगळेपण	डॉ. विठ्ठल जंबाले	75
16	मराठी ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप व वेगळेपण	डॉ. निवृत्ती मिसाळ	81
17	मराठी ग्रामीण साहित्य व समाज जीवन	डॉ. अशोक डोळस	83
18	डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले यांची ग्रामीण कथा : एक शोध	डॉ. सुभाष पुलावळे	87
19	ग्रामीण कादंबरीचे बदलते स्वरूप	डॉ. देविदास शेटे	92
20	ग्रामीण कादंबरीतील बदलते स्त्री चित्रण	डॉ. अनिता आढाव	96
21	ग्रामीण साहित्यातील राजकीय चित्रण	डॉ. व्ही. बी. बनसोडे	101
22	साठोत्तरी ग्रामीण कादंबरीतील सामाजिकता	डॉ. जी. पी. बोडखे	104
23	१९६० नंतरच्या ग्रामीण कादंबऱ्यांचे रचनाविशेष	डॉ. प्रकाश सूर्यवंशी	107
24	ग्रामीण साहित्य : स्वरूप, प्रेरणा आणि वैशिष्ट्ये	डॉ. निलेश खरात	110
25	मराठी ग्रामीण साहित्य व समाज जीवन	डॉ. रंजना कदम	114
26	१९८० नंतरच्या ग्रामीण कवितेतील स्त्री भावनांचा आविष्कार	डॉ. वसंत सपकाळ	119
27	मुस्लिम साहित्यिकांच्या ग्रामीण मराठी कथा : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. रमेश खिळदकर	122
28	१९९० नंतरचे मराठी साहित्यातील बदलते संदर्भ	प्रा. डी. बी. हारकर	125
29	मराठी ग्रामीण कादंबरी	डॉ. पोपट सिनारे	128
30	प्रयोगशील कादंबरीकार डॉ. अनिल सहस्त्रबुद्धे	श्री. संतराम साबळे	132
31	मराठी ग्रामीण साहित्यातील स्त्री चित्रण	डॉ. संभाजी शिंदे	135
32	इंद्रजित भालेराव यांची ग्रामीण कविता (पीकपाणी व दूर राहिला गाव)	डॉ. कार्तिकी नांगरे	140
33	मरती ग्रामीण कविता	राजेश नेटके	144
34	'धग' : एक विलक्षण वास्तव	प्रा.महेंद्र पाटील	147
35	ग्रामीण नाटक वाङ्मय	डॉ. राखी सलगर	152
36	मराठी ग्रामीण कथेची वाटचाल	प्रा. पी. टी. कांबळे	154
37	मराठी ग्रामीण साहित्य व समाज जीवन	हरेश शेळके	157

Website – www.researchjourney.net Email - researchjourney2014gmail.com

38	मराठी ग्रामीण साहित्याची संकल्पना व स्वरूप	प्रा. रामदास कातकडे	161
39	ग्रामीण साहित्य प्रेरणा व स्वरूप	हेमंत दळवी	167
40	ग्रामीण कादंबरीतील राजकारणाचे प्रतिबिंब व सध्यस्थिती	डॉ. संतोष जाधव	170
41	मुस्लिम कवींच्या ग्रामीण कवितेची वाटचाल	डॉ. राजाराम सोनटक्के	175
42	बदलती खेडी आणि मराठी ग्रामीण साहित्य	अनिल पानखडे	178
43	मराठी ग्रामीण कथा वाङ्मयाचा उदय व विकास	प्रा. एस. व्ही. क्षीरसागर	181
44	गुन्हेगार जाती-जमातींच्या कादंबरीतून प्रकटलेले ग्रामीणत्व	डॉ. आकाश पवार	185
45	मराठी ग्रामीण कथेची वाटचाल	प्रा. पी. टी. कांबळे	189
46	आदिवासी पारधी आत्मकथनाचे स्वरूप	प्रा. राजेंद्र गवळी	192
47	मराठी ग्रामीण कथा : पाणभवरे (आनंद यादव)	सबाना तडवी	196
48	ग्रामीण साहित्याची संकल्पना	प्रा. व्ही. जे. भाग्यवंत	211
49	'इमान' कवितेचे आशयसौंदर्य	डॉ. वि. दि. धनवे	214
50	जगदीश कदम यांच्या कवितेतील प्रतिमा	डॉ. मिलिंद वाव्हळे	217
51	ग्रामीण कथेचे स्वरूप आणि विकास	कविता फुंदे	220
52	मराठी ग्रामीण साहित्याची संकल्पना, स्वरूप व प्रेरणा	डॉ. अविनाश ताटे, प्रा. अरविंद इंगळे	223
53	मराठीतील ग्रामीण कथा	प्रा. सुरेश नजन	227
54	मराठी ग्रामीण साहित्यातील स्त्री चित्रण	अमर तांबे	230

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवले आहेत. प्रकाशक, संपादक यांच्या लेखी पूर्वपरवानगी शिवाय यातील लेखांचे पूनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या विशेषांकातील लेखांतून/संशोधन निबंधांतून व्यक्त झालेली मते ही त्या संबधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत, त्याच्याशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ स्वामित्व हक्काविषयीची (कॉपी राईट्स संदर्भातील) सर्वस्वी जबाबदारी संबंधित लेखकांची आहे.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 139 – ग्रामीण साहित्य : एक चिंतन
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

मुस्लिम कवींच्या ग्रामीण कवितेची वाटचाल

डॉ. राजाराम सोनटक्के
(अभ्यास मंडळ सदस्य),
डॉ.बा.आं.म.विदयापीठ, औरंगाबाद
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविदयालय,
आष्टी, ता. आष्टी, जि.बीड

मराठी साहित्य विश्वात लघु नियतकालिकांची चळवळ व दलित साहित्याची चळवळ ज्याप्रमाणे सुरु झाली त्याचप्रमाणेच मुस्लिम मराठी साहित्याची चळवळही मराठी साहित्यात सुरु झाल्याची दिसते. ही चळवळ खऱ्या अर्थाने १९८० नंतर सुरु झाल्याचे दिसते. या मुस्लिम मराठी साहित्यात कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, काव्य असे विविध साहित्यप्रकार आलेले आहेत. परंतु खऱ्या अर्थाने मुस्लिमांच्या बेकारीचे प्रश्न, मुस्लिम स्त्रियांचे प्रश्न इत्यादी प्रश्नांची अभिव्यक्ती मांडण्याला सुरुवात ही त्यांच्या कवितांमधूनच झाल्याची दिसते. या संदर्भात प्रा.फ.म.शहाजिंदे म्हणतात,''विशेष म्हणजे मुस्लिम मराठी साहित्यात कथा, कादंबरी, नाटक,वैचारिक साहित्य हे सर्व प्रकार कमी अधिक प्रमाणात हाताळले गेले तरी मुस्लिम मराठी साहित्यिकांनी कविता हेच आपल्या अभिव्यक्तीचे मुख्य माध्यम केल्याचे दिसते.''अशाप्रकारे मराठी साहित्य विश्वात मुस्लिम मराठी साहित्य लेखनास सुरुवात ही कवितेपासून झाली असल्याचे स्पष्ट होते. या कविता लेखनात प्रामुख्याने प्रा. शहाजिंदे, ए.के.शेख,अजीज नदाफ,मुबारक शेख,इलाही जमादार,खलील मोमीन,बाबा महंमद आतार,सय्यद अल्लाउद्दीन,जावेद पाशा,डी.के.शेख इत्यादी कवींचा उल्लेख करावा लागेल. मुस्लिम मराठी कवींचे साहित्य हे जरी चार-पाचशे वर्षांपेक्षा जुने असले तरी त्याचे स्वरुप हे भक्तीकाव्य,शाहिरी काव्य,भेदिक लावण्या या स्वरुपाचे होते. परंतु खऱ्या अर्थाने मुस्लिमांचे जे प्रश्न आहेत,बेकारीचा प्रश्न,सामाजिक विषमतेचा प्रश्न,राजकीय परिणाम या सर्व गोष्टींना वाचा फोडण्याचे काम खऱ्या अर्थाने १९८० नंतरच्याच कवितांमधून दिसून येते.

प्रा.इब्राहीम खान यांच्या युध्दखोरी या कवितेतून दलित-मुसलमानांच्या व्यथा व्यक्त होताना दिसतात. इब्राहीम म्हणतात,

''तुटपुंज्या आयुष्याच्या दोऱ्या वळताना|
खस्तत जाणारे माझे मायबाप|
भरभराटीला येतील|
तो दिवस कधी उगवणार|

मुस्लिम कवींच्या साहित्यातील मुस्लिम कवींनी आपल्या कवितांतून सामाजिक विषमता चित्रित केलेली दिसते. या संदर्भात आपल्याला प्रा. सय्यद अल्लाउद्दीन यांच्या 'झिंदाबाद-मुर्दाबाद'या काव्यसंग्रहातील 'अन्यायाचा सराव' या कवितेचे उदाहरण घेता येईल.

''मुक्या पामरांच्या| वेदना ही मुक्या
फाटयागत सुक्या|जळतात
कुणाचिही माय|व्याली नाही इथे
बोलायला भीते|खरे सुध्दा
बंदुकीला आहे|आसूडाची साथ
गांडीवर लाथ|सज्जनांच्या

सैतानांचा रोज|नित्य धुमाकूळ
असे बांडगुळ|पाळलेले
वाकून वाकून|मोडला हो कणा
तुडविती पुन्हा|लाथेनेच
अन्यायाचा झाला|दांडगा सराव
न्यायासाठी धाव|नको वाटे"

मुस्लिम मराठी कवितेत अगदी अजोड असे स्वतःचे विलक्षण आर्तस्थान निर्माण करणारी कविता म्हणजे खलील मोमीन यांची 'असराई'ही आहे. यामध्ये त्यांच्या अस्तित्वाचे प्रश्न,विस्कटून टाकणाऱ्या जाणिवा, या गोष्टींचा कवीच्या मनावर जो परिणाम होतो तो ते आपल्या कवितांमधून शब्दांकित करतात. कवी खलील मोमीन म्हणतात,

"आता माझ्या नजरेसमोरील क्षितीजरेषा
पाश आवळल्यासारखी अधिकच घट्ट
आणि खिडकीच्या गजांनी
आकाशाचे केलेले उभे आडवे तुकडे
मी परततो-
तेव्हा कागदावरील कवितेत कोंडलेल्या
शब्दांचा कलकलाट असह्य होतो.
मी कागदाचे तुकडे तुकडे करुन उधळून देतो.
आणि शब्दांना मुक्त करतो."

कवितेतील अनुभवांची लयबध्दता,नादययता,शब्दकळा,प्रतिमा,प्रतिके इत्यादी घटकांव्दारे आपल्याला कवितेतील प्रा. सय्यद अल्लाउददीन यांच्या 'आई माझ्या नातवांची आजी' या कवितासंग्रहातील 'उजळणी'या कवितेतील ओळी पाहता येतील.

"एक दोन धुरांची गाडी
उंदरानं ओढली आगीन गाडी
तीन चार आयाळ छान
पाखराच्या पंखावर बसले विमान
पाच सहा धुक्यांचा कोट
माशाने ओढली पाण्यात बोट
सात आठ ऐका बसून
मनी मांजर गेली यानात बसून
नऊ दहा या किती फरक
मुंगीने गिळला साखरेचा ट्रक"

या कवितेत अर्थात एक प्रकारची लय निर्माण झालेली दिसते. एक,दोन,तीन,चार,पाच,सहा,सात,आठ आणि नऊ,दहा या संवेधता आलेल्या आहेत. अशा प्रकारची ही भावकविता असून यामध्ये संवेध अनुभवाची प्रचिती येते.

मुस्लिम कवींच्या कवितांमधून येणारा परिसर, एकूणच भौगोलिक क्षेत्र हे संपूर्ण महाराष्ट्रभर असल्या दिसते. मुस्लिम मराठी कविता प्राचीन काळी जरी लिहिल्या जात असल्या तरी त्यांची खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली ती १९८०

नंतरच. मुस्लिम कवींच्या कवितेचे साधारणतः मराठी गझल,मुक्त छंद आणि अनुकरणात्मक काव्य अशा तीन प्रकारात वर्गीकरण करता येते. मुस्लिम मराठी कवींच्या काव्याला प्रारंभ झाला तो भारताच्या फाळणीचे दुष्परिणाम म्हणून या फाळणीने मुस्लिमांच्या जीवनाची खूप प्रमाणात अवहेलना झाली. याचे परिणाम मुस्लिम समाजावर खूप मोठया प्रमाणत झाल्याचे दिसून येतात. फाळणीमुळे दंगलीत मुस्लिमांची परवड झाली. त्यांच्या गरीबीचे प्रश्न,बेकारी,धार्मिकवाद,राजकारण व मुस्लिम स्त्रियांचे प्रश्न,शिक्षण इत्यादी बार्बीवर फार मोठा परिणाम झाला. त्यांचे जीवन विस्कळीत झाले, पिढया बरबाद झाल्या. या संदर्भात प्रा. फकरुद्दीन बेन्नूर म्हणतात,''मुस्लिम मराठी कविता जी 'ऐंशी'नंतर उभी राहिली आहे. ती सर्वार्थाने 'विद्रोही'च आहे. भारताच्या फाळणीचे दुष्परिणाम म्हणून सहन करावी लागणारी अवहेलना,संघ परिवाराने जोरदारपणे सुरु केलेल्या मुस्लिम विरोधाच्या राजकारणामुळे भारतभर होणाऱ्या दंगलीमुळे मुस्लिमांची होणारी परवड,मुस्लिमांचे गरीबीचे प्रश्न,त्यांची बेकारी,मुल्ला-मौलवींचा धार्मिक मूलतत्ववाद,मुस्लिम पुढाऱ्यांचे राजकारण,मुस्लिम स्त्रियांचे प्रश्न हे या १९८० नंतर विकसित झालेल्या मुस्लिम मराठी कवितेत हाताळण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येईल.

यावरुन असे दिसते की, मुस्लिम कवितेची सुरुवात १९८० नंतर होऊन,भारताची फाळणी ही या कवितेचे मूळ कारण म्हणता येईल. कारण या फाळणीने मुस्लिम समाज पिढयान्पिढया बरबाद झाला. या सामाजिक वास्तवाचे चित्रण करण्यासाठी या मुस्लिम मराठी साहित्यातील मुस्लिम कवीमध्ये या सामाजिक वास्तवाचे एक प्रकारे भान निर्माण होऊन त्यांच्या कवितांमधील व्यक्ती या स्तरातून व वयोगटातून आल्याच्या दिसतात. सावकार, शेतमजूर,ऊसतोड कामगार, शेतकरी, श्रमजीवी,शोषित,पिडित माणसाचे चित्रण या कवींनी केल्याचे दिसते.बेकार, कष्ट करणारे,भोळी-भाबडी,इरसाल माणसे,ही माणसं श्रध्दाळू,राजकारणी,दांभिक व भाविक, कपटी, प्रेमळ, नेभळट,कनवाळू व उपेक्षित अशी परस्पर विसंगत,विविध स्वभावधर्माची आहेत. माणसाच्या मनाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या मुस्लिम कवींनी आपापल्या कवितांमधून केलेला दिसतो. त्यासाठी प्रतिमांचे माध्यम वापरुन मानवी जीवनातील तरल भावक्षण आणि मनावर निर्माण झालेले ताणतणाव यांचे चित्रण या कवितांमधून झाल्याचे दिसते.

एकूणच विचार करता असे दिसते की, मुस्लिम मराठी ग्रामीण साहित्यातील मुस्लिम कवी वर्तमान जीवनाचा,बदलत्या मानसिकतेचा आणि विद्रोहाचा वेध घेताना दिसतात व समस्यांचा समग्रपणे,समर्थपणे शोध व बोध घेताना दिसतात.

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ. बिरादार वसंत : आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद,प्रथमावृत्ती १५ऑगस्ट १९९९,पृष्ठ क्र. १६६.
२. शेवडे इंदुमती : मराठी कथा-उगम आणि विकास,सौमेय्या प्रकाशन,मुंबई प्रथमावृत्ती १९७३, पृष्ठ क्र.३४.
३. डॉ. देशमुख नसीम : 'मुस्लिम मराठी साहित्य स्वरुप आणि समीक्षा',मुस्लिम मराठी साहित्य चळवळ प्रकाशन,जळगांव,प्रथम आवृत्ती,जून २०१३,पृष्ठ क्र.४१.
४. खान राजन : 'कसक'(कथासंग्रह), मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती,जाने २००३,पृष्ठ क्र.८९.

18-19

Impact Factor - 6.261 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019 Special Issue- 105 (C)

मराठी भाषा आणि रोजगाराभिमुख शिक्षण

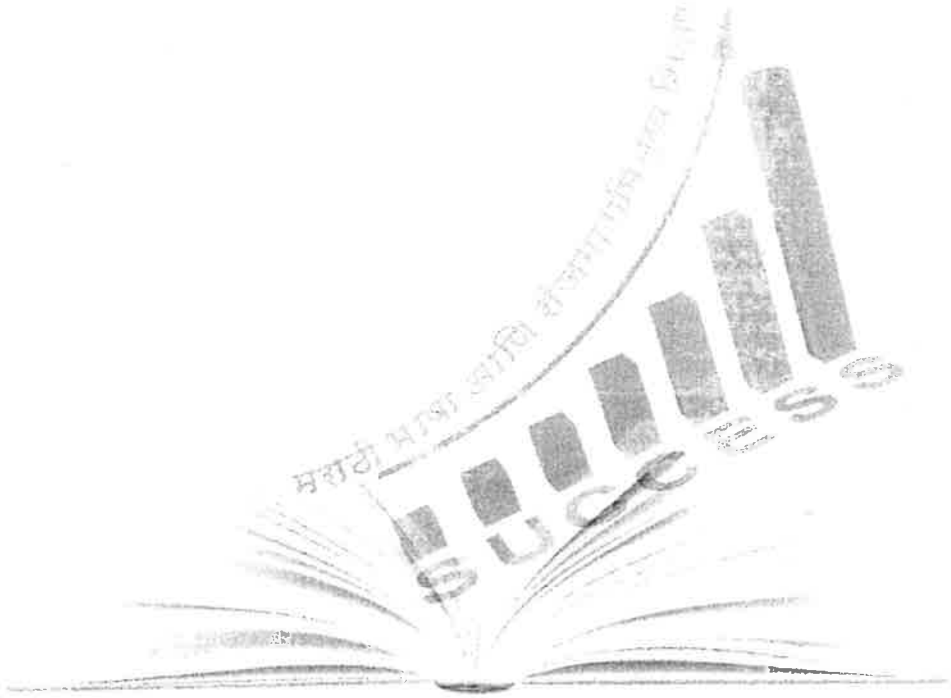

अतिथि संपादक :

डॉ. एस.आर. जिंबोरे
प्राचार्य,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
आष्टी, ता. आष्टी, जि. बीड

विशेषांक संपादक :

डॉ. राजाराम सोनटक्के
सदस्य, मराठी अभ्यास मंडळ
डॉ.बा.आं.म.विद्यापीठ, औरंगाबाद
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
आष्टी, ता. आष्टी, जि. बीड

सहयोगी संपादक :

डॉ. राजकुमार यल्लावाड (परळी वैजिनाथ)
डॉ. दादासाहेब गिऱ्हे (जालना)
डॉ. सोपान सुरवसे (बीड)
डॉ. नवनाथ चौधरी (कडा)
डॉ. गोपीनाथ बोडखे (कडा)
डॉ. बाळासाहेब गावडे (आष्टी)
डॉ. आबासाहेब पोकळे (आष्टी)
डॉ. रमेश खिळदकर (धानोरा)
डॉ. किरण निकाळजे (आष्टी)

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
February-2019

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखक / लेखिका	पृ.क्र.
1	माध्यमांतर : स्वरूप आणि प्रक्रिया	डॉ.माहेश्वरी गावित	05
2	साहित्यकृतीचे माध्यमांतर स्वरूप आणि चिकित्सा	डॉ.एन.डी.चौधरी	10
3	अनुवाद लेखन तंत्र, स्वरूप आणि प्रक्रिया	डॉ. बाळासाहेब गावडे	14
4	मुलाखत लेखन : तंत्र,स्वरूप आणि प्रक्रिया	डॉ. जी. पी. बोडखे	16
5	माध्यमांतर स्वरूप आणि प्रक्रिया	डॉ. रामकृष्ण पोकळे	21
6	अनुवाद प्रक्रिया : भाषा संस्कृतीच्या विकासाचा एक प्रभावशाली मार्ग	डॉ. दादाराव गुंडरे	24
7	अनुवाद प्रक्रियेतून भाषा शिक्षण	प्रा. दीपक सूर्यवंशी	28
8	लिंगभाव आणि चित्रपटातील स्त्री	प्रा. प्रमोद पवार	31
9	अनुवाद तंत्र, स्वरूप आणि प्रक्रिया	डॉ. सोपान सुरवसे व गोविंद गरड	35
10	मराठी कादंबरीचे चित्रपटात झालेल्या माध्यमांतराचे स्वरूप	प्रा. रविंद्र ढास	39
11	मुलाखत स्वरूप व विश्लेषण	डॉ. वि. दि. धनवे	42
12	मराठी भाषा आणि रोजगाराभिमुख प्रसारमाध्यमे	श्री भाऊसाहेब बनसोडे	44
13	मुलाखत लेखन : तंत्र व स्वरूप	डॉ. राजाराम सोनटक्के	48
14	अनुवाद, भाषांतर आणि रुपांतर प्रक्रिया	डॉ. रमेश खिळदकर	53
15	अनुवाद लेखन तंत्र, स्वरूप आणि प्रक्रिया	डॉ. किरण वाघमारे	55
16	दूरदर्शन : लेखन तंत्र व स्वरूप	प्रा. किरण निकाळजे	60
17	मुलाखतीतून व्यक्तित्व-कर्तृत्व परिचय	डॉ. दादासाहेब गिऱ्हे	62
18	अनुवाद लेखन : तंत्र, स्वरूप आणि प्रक्रिया	डॉ. अनिल गर्जे	64
19	मराठी भाषिकांसाठी रोजगार वाटा	विठ्ठल जाधव व डॉ. सोपान सुरवसे	67
20	माध्यमांतर : स्वरूप, प्रक्रिया, तंत्र व रोजगाराच्या संधी	डॉ. राजकुमार यल्लावाड	72

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवले आहेत. प्रकाशक, संपादक यांच्या लेखी पूर्वपरवानगी शिवाय यातील लेखांचे पूनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या विशेषांकातील लेखांतून/संशोधन निबंधांतून व्यक्त झालेली मते ही त्या संबधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत, त्याच्याशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ स्वामित्व हक्काविषयीची (कॉपी राईट्स संदर्भातील) सर्वस्वी जबाबदारी संबंधित लेखकांची आहे.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 105 (C)- मराठी भाषा आणि रोजगाराभिमुख शिक्षण
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

मुलाखतलेखन: तंत्र व स्वरूप

डॉ. राजाराम सोनटक्के
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,आष्टी

प्रस्तावना :

रोजगाराच्या दृष्टीने विचार केला तर आज वर्तमानपत्र, रेडिओ, दूरदर्शन आणि नियतकालिके यांचा प्रसार आणि प्रचार वाढत आहे. दैनंदिन जीवनात एखाद्या व्यक्तीचे जीवन आणि त्याचे विचार जाणून घ्यावयाचे असतील तर त्या व्यक्तीच्या मुलाखतीमधून आपण चांगले जाणून घेऊ शकतो मात्र यासाठी आपणास मुलाखतीचे ज्ञान असणे अत्यंत आवश्यक आहे. मुलाखतीत प्रत्यक्ष ती व्यक्ती समोर असणे आवश्यक असल्यामुळे त्या व्यक्तीबददल असणारे कुतुहल आणि त्याविषयी मनात असणारे विविध प्रश्न याविषयीची माहिती व त्या व्यक्तीच्या मनातील विविध प्रश्नांची उकल मुलाखतीच्या माध्यमातून आपण घेऊ शकतो. मुलाखत हे माध्यम व्यक्तीला समजावून घेण्याचे माध्यम आहे असेच म्हणावे लागेल. मोठमोठे साहित्यिक, राजकीय नेते, कलावंत, उद्योगपती, अभिनेते, शास्त्रज्ञ, प्रगतीशील शेतकरी इत्यादी व्यक्तींची आपण मुलाखत घेऊ शकतो. त्याचबरोबर आपल्या अवतीभोवती अशी काही माणसं असतात की, ती सामान्य असतात परंतु मुलाखतीचा विषय होऊ शकतात. त्यांचे जीवन वैशिष्ट्यपूर्ण असते. नोकरी मिळाली नाही म्हणून निराश न होता, एखादा तरूण व्यवसाय करु लागतो व तो त्या व्यवसायात उत्तमप्रकारे यशस्वी होऊ शकतो. घरकाम करुन घराला सांभाळून एखादी स्त्री उत्तम व्यवसाय करताना दिसून येते. आणि त्यात यशस्वी देखील होते. पाहणी अथवा सर्वेक्षण या माध्यमातून एका विषयाच्या संदर्भात अनेक व्यक्तींच्या मुलाखती घेतल्या जाऊ शकतात. त्यामधून मानवी मनाचा आढावा घेतला जातो. मुलाखतीचा मुख्य हेतू मानवी मनाचे दर्शन घडविणे हा असतो. मुलाखतीतून व्यक्तीची केवळ लौकिक स्वरुपाची माहिती मिळवून चालत नाही तर त्या व्यक्तीचे ज्ञान–अज्ञान रुप उलगडून दाखविणे आवश्यक असते.

मानवी व्यक्तीमत्वाचा मुलाखत हा एक अभिव्यक्त प्रकार आहे. आकाशवाणी, दूरदर्शन, वृत्तपत्रे व नियतकालिके यांचा जसजसा प्रसार वाढत आहे तसतसा मुलाखतीचा प्रकारही वाढत जाताना दिसून येतो. मुलाखत लेखनाची पध्दत व्यक्ती परिचयात्मक लेखाच्या पध्दतीपेक्षा भिन्न असते. कारण एखादया विशिष्ट अशा कर्तृत्ववान वा वैशिष्टयपूर्ण जीवन जगत असणाऱ्या व्यक्तीचा परिचय मुलाखतीव्दारे अधिक चांगला होऊ शकतो. एखादी कर्तृत्ववान व्यक्ती ज्या समाजात वावरत असते, त्या समाजाला त्या व्यक्तीच्या जीवनासंबंधी, आयुष्यक्रमाविषयी एक वेगळे असे कुतूहल निर्माण झालेले असते आणि त्या कुतूहलाची पूर्तता या मुलाखतीच्या माध्यमातून साकार झालेली पहावयास मिळते.

कर्तृत्ववान माणसाबद्दल सर्वांनाच वेगळे असे कुतूहल निर्माण झालेले असते. अशा व्यक्तीचा स्वभाव व त्याची कर्तबगारी याचे पैलू नेमके हेरुन सहज हसता–खेळता त्या त्या व्यक्तीशी संवाद साधून ती व्यक्तीरेखा आपण लोकांपुढे जीवंत स्वरुपात मांडू शकतो. विभिन्न व्यक्तींशी संवाद साधून वृत्तपत्रामधून घेतल्या जाणाऱ्या मुलाखती कर्तृत्ववान माणसाच्या तसेच विविध प्रकारे आव्हान पेलणाऱ्या सामान्य माणसाच्या देखील घेतल्या जातात. असामान्य अशा अलौकिक माणसाच्या जीवनातील चढाओढींचे चित्रदेखील अतिशय वास्तवदर्शी असू शकते. उद्योगपती, क्रीडापटू, चित्रकार, संगीतकार, साहित्यिक अथवा केशकर्तनकार,हमाल यांचेही जीवन मुलाखतीस योग्य ठरते. एखाद्या महत्वाच्या पदावर त्या व्यक्तीची नियुक्ती झाली अथवा

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 105 (C)- मराठी भाषा आणि रोजगाराभिमुख शिक्षण
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

एखाद्या विधानामुळे एखादी व्यक्ती वादग्रस्त झाली असता देखील त्या व्यक्तीची मुलाखत घेतली जाते. ज्या व्यक्तीची मुलाखत घ्यावयाची त्या व्यक्तीची स्थुलरुपाने आपणास माहिती असतेपण मुलाखतीमुळे त्या व्यक्तीचे विचार तिच्या यशामागील परिश्रम, प्रतिकुल टिकेस समजावून घेत तिने केलेली वाटचाल, त्यामधून प्रकट होणारी तिची जीवनधारणा, नवीन जागी नियुक्त झाल्यानंतर तिच्या कार्याची संकल्पित दिशा, विशिष्ट विषयावरील, प्रश्नावरील तिची मते अशी कितीतरी माहिती आपणास मिळते आणि पूर्वीच्या ओळखीत तपशीलाची भर पडून ती दृढ होते. यासाठी समोरच्या व्यक्तीला बोलके करण्याची जबाबदारी मुलाखत घेणाऱ्यावर असते.

मुलाखतीचा हेतू :

एका व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीशीं संवाद साधावासा वाटतो व त्या संवादातून आपणास आलेले अनुभव दुसऱ्याला सांगावे असे वाटते. असे वाटणारी व्यक्ती सुध्दा त्या व्यक्तीचे चित्तथरारक,आनंदाचे किंवा दु:खी अनुभव वाचून त्याच्या अनुभवात वाटेकरी होते. ज्या व्यक्ती जीवनातील विविध क्षेत्रात अतुलनीय कार्य करतात, त्यांच्या अनुभवांचे वाटेकरी व्हायला प्रत्येकाला
आवडते याचे कारण काय असावे? तर जी गोष्ट आपल्याला जमणार नाही अशी गोष्ट एखाद्या व्यक्तीने केली तर त्यामुळे आपल्याला त्या व्यक्तीबद्दल कुतूहल वाटत असते.
त्याने सुरक्षित आयुष्य झुगारुन दिलेले असते. धोके पत्करलेले असतात त्यातून त्यांना चित्तथरारक अनुभव आलेले असतात. त्यामुळे सामान्य माणसाला त्याच्याबद्दल कुतूहल,प्रेम वाटू लागते. हे कुतूहल शमवण्यासाठी वाचक तो अनुभव मुलाखतीव्दारे वाचू इच्छितो. आणि हेच वृत्तपत्रामधून प्रकाशित होणाऱ्या मुलाखती वाचल्या जाण्यामागील एक प्रमुख कारण आहे.

मुलाखती कोणत्या व्यक्तीच्या घेतल्या जातात:

ज्या व्यक्ती नेहमी ठळकपणे गाजत असतात त्याची मुलाखत सर्वच प्रसारमाध्यमांमधून गाजत असते. यासाठी एखादा राजकीय नेता, अभिनेता, संशोधक, विक्रय करणारा, हुशार विद्यार्थी, विनोदवीर अर्थात राष्ट्रपतीपासून रस्त्यावरील कलावंतापर्यंत अशक्य ते शक्य करुन दाखविलेल्या व्यक्ती, उदा. एव्हरेस्ट शिखर ऑक्सिजनशिवाय पदाक्रांत करणारी व्यक्ती, कुठल्याही क्षेत्रात विक्रम करणारी व्यक्ती,ऑलंपिकमध्ये सर्वात जास्त सुवर्णपदक मिळवणारी व्यक्ती, विविध छंद असणारी व्यक्ती. एखाद्या क्षेत्रातले विशेषत: डॉक्टर, वकील, इंजिनिअर, समाजसेवक इत्यादी ज्यांच्याबद्दल लोकांच्या मनात उत्सुकता असेल अशी वेगळी माणसे उदा. फाशी झालेला कैदी,वाघाबरोबर झुंज दिलेला माणूस, कोळशाच्या खाणीतील अपघातातून वाचलेला माणूस इत्यादी.

मुलाखतीचे तंत्र :

१. मुलाखत घेणाऱ्या व्यक्तीने समोरच्या व्यक्तीचे कर्तृत्व किंवा एखादया विषयामधील तिची मते प्रकट होतील अशा पध्दतीचे प्रश्न विचारावयास हवे. त्या व्यक्तीच्या आवडत्या विषयावर बोलणे सुरु करुन अनौपचारिक वातावरण निर्माण करील, तिचा विश्वास संपादन करीत,तिला बोलके करणे, मनोगत प्रकट करावयास लावणे, ही एक कला आहे. जिची मुलाखत घ्यावयाची त्या व्यक्तीचा सर्व बाजूंनी अभ्यास करावयाचा, विचारलेल्या माहितीचा उपयोग करुन त्या व्यक्तीला खुलवायचे आणि आपल्याला हवे असलेले उत्तर तिच्याकडून मिळवायचे अशा प्रकारचे कौशल्य मुलाखतकाराचे असायला हवे.

२. मुलाखत घेताना विचारलेले प्रश्न व त्याचे मुलाखतकर्त्यांनि दिलेली उत्तरे याची निटपणे टिपणे घ्यावीत शक्य असल्यास मुलाखत घेताना भ्रमणध्वनीचा वापर करावा.

३. मुलाखत घेणाऱ्याने कमी बोलायचे असते, म्हणून विचारावयाचे प्रश्न लहान आणि नेमके असावेत.

४. ज्या व्यक्तीची मुलाखत घ्यावयाची त्या व्यक्तीच्या कार्याची, तिच्या काही मतांची थोडीतरी माहिती मुलाखतकाराला अगोदर असली पाहिजे अशा पूर्वतयारीशिवाय नेमके प्रश्न विचारता येणार नाहीत.

५. ज्या क्षेत्रात त्या व्यक्तीचे कार्य असेल त्या क्षेत्रातील भिन्न–भिन्न प्रवाह, नवप्रवृत्ती,नवनवीन घडामोडी यांचीही माहिती मुलाखतकारास हवी. ती व्यक्ती शिक्षण क्षेत्रातील असल्यास त्यामधील ताज्या घडामोडी,येऊ घातलेले नवे शैक्षणिक धोरण, अनुदानाशिवाय सुरु झालेली नवीन महाविद्यालये, तेथील साधन सामग्रीची अवस्था, औद्योगिक,वाणिज्य क्षेत्रातल्या गरजा अशी विद्यापीठीय अभ्यासक्रम, शिक्षकांचे प्रश्न ची माहिती स्थुलपणाने तरी मुलाखतकाराला असली पाहिजे.

६. मुलाखतीत विचारलेले प्रश्न संबंधित व्यक्तीस अगोदरच देऊन ठेवले तर त्यावर उत्तर देण्यासाठी तिला पुरेसा अवधी मिळेल. सर्व बाजूंनी विचार करुन काही संदर्भ दाखले घेऊन दिलेले उत्तर हे पुरेशा चिंतनावर आधारलेले व अभ्यासपूर्ण राहते आणि वाचकांचे,श्रोत्यांचे पुरेसे निरसन करते तसेच मुलाखतीलाही अर्थपूर्णता व परिपूर्णता प्राप्त करुन देते.

७. काही वेळा असे घडते की, प्रतिष्ठित अथवा प्रसिध्दीच्या झोतात असणाऱ्या व्यक्तीच्या मुलाखती वादग्रस्त ठरतात. प्रकरण विकोपाला गेले तर मी असे काही म्हणालो नाही असे उत्तर देऊन ती व्यक्ती नामानिराळी होऊ शकते. म्हणून मुलाखत लिहून झाल्यावर तिच्याखाली त्या व्यक्तीची सही घेणे तसेच स्थळ व दिनांक नोंदविणे अधिक आवश्यक आहे.

८. ज्या व्यक्तीची मुलाखत घेणार आहोत ती व्यक्ती जर कंटाळवाणी असेल, तर त्या व्यक्तीस आपण तसे दाखवू नये. काही मोठी माणसे लेखन उत्तम करतात पण गप्पा मारताना कंटाळवाणी असतात. तरी ती व्यक्ती जे सांगते आहे. त्यात आपल्याला रस आहे असे मुलाखत घेणाऱ्या व्यक्तीने दाखविले पाहिजे.

९. मुलाखत लिहिताना मुलाखतीला प्रास्ताविक व समारोपात्मक निवेदने तयार करावीत, ही औचित्यपूर्ण, आकर्षक आणि अर्थवाही असतील याची काळजी घ्यावी.

१०.मुलाखतीच्या मजकुराची भाषा ग्रंथिक किंवा अकारण भारदस्त व औपचारिक असू नये. ती आपल्या नेहमीच्या बोलण्यातील असावी. काही ठिकाणी पारिभाषिक शब्द वापरावे लागल्यास तेवढाच अपवाद वगळावा.

११.काही कारण असल्याशिवाय मुलाखत देण्याऱ्या व्यक्तीने व्यक्त केलेल्या दृष्टीकोनासंबंधी टिकाटिप्पणी करु नये. मुलाखत घेणारी व्यक्ती मुलाखत देणाऱ्यापेक्षा महत्वाची ठरता कामा नये. याची मुलाखत घेणाऱ्याने दक्षता बाळगली पाहिजे. ज्या व्यक्तीची मुलाखत घ्यावयाची, त्या व्यक्तीचे विचार व कार्य जाणून घेणे हे मुलाखतीचे अंतिम उद्दिष्ट असते.

१२.मुलाखती सोबत घ्यावयाची योग्य ती छायाचित्रे संबंधित व्यक्तीच्या सल्ल्यानेच निवडावीत. ती मोजकी, आकर्षक आणि मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व खुलविणारी असावीत.

१३.मुलाखतीच्या संहितेत श्री............. यांची मुलाखत असे सरधोपट शीर्षक न देता कुतूहलजनक परंतु औचित्यभग न करणारे शीर्षक द्यावे. ते मुलाखतीतील मजकुराशी सुसंगत असेल याची दक्षता घ्यावी.

१४.मुलाखतीत काही वेळा एकाच विषयाच्या अनुषंगाने बरीच प्रश्नोत्तरे होतात त्याचे लेखन करताना प्रत्येक प्रश्नोत्तर स्वतंत्रपणे न मांडता मूळ प्रश्नांच्या उत्तरात इतर प्रश्नांचीही उत्तरे समाविष्ट करुन श्अशी .... बद्दल भूमिका त्यांनी विशद केलीश असे लिहिणे अधिक संयुक्तिक होईल. एखाद्या प्रश्नाचे उत्तर देणे मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीने टाळल्यास श्या प्रश्नाचे उत्तर देण्यास त्यांनी कौशल्याने टाळलेश किंवा श्हा प्रश्न अनुत्तरीतच राहीलाश असे लिहावे.

१५.मुलाखत वाचनीय व्हावी यासाठी ती लिहिताना टिपणांच्या मांडणीत जो बदल करावयाचा असतो तो उत्तराच्या मजकुरात करावयाचा नसून त्याच्या क्रमात बदल करावयाचा असतो.

मुलाखत घेताना घ्यावयाची काळजी :

ज्या व्यक्तीची मुलाखत घ्यावयाची ती नेमकी कोणत्या कारणासाठी घ्यावयाची हे आधी जाणून घेणे महत्वाचे आहे. त्याचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे. साधारण कोणते प्रश्न विचारावयाचे आहेत याचे टिपण तयार करणे. त्या व्यक्तीला आपण प्रश्न विचारल्यानंतर ती कंटाळेल की काय? असा विचार करुन त्याला प्रश्न विचारणे सोडू नका. तुम्ही ज्या व्यक्तीची मुलाखत घेवून ती वृत्तपत्रासाठी देणार आहात, ती व्यक्ती जर कंटाळवाणी असेल तर त्या व्यक्तीला तसे दाखवू नका.

तुम्ही ज्या व्यक्तीच्या मनातील विचार जाणून घेणारे प्रश्न विचाराए पण त्या व्यक्तीला अडचणीत आणणारे प्रश्न विचारु नका. त्या विषयास संबंधीत माहिती करुन घेण्याचा तुमचा दृष्टीकोन प्रमाणिक आहे असे जाणवले पाहिजे. तुम्ही त्या विषयाची तयारी केली पाहिजे. माहिती जमा केलेली असली पाहिजे. मुलाखतीपेक्षा त्याच्या तयारीत तुमचा जास्त वेळ गेला पाहिजे. तुमची चांगली तयारी ही अर्धे यश देवून जाते. अशी तयारी कोणत्याही माध्यमासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. मुलाखत घेताना तुम्हाला ज्या विषयाची पूर्ण माहिती असणे आवश्यक आहे. मुलाखतीच्या दरम्यान तुम्ही शांत असले पाहिजे. सावध असले पाहिजे. बोलण्यातून तुम्हाला माहिती नसलेली एखादी गोष्ट आली तर त्याची नोंद तुमच्या मनात झाली पाहिजे. तुम्ही तुमच्या प्रश्नांचा आधीच विचार करुन ठेवला असला तरी ते प्रश्न योग्य शब्दात मांडले पाहिजेत. ते साधे आणि सोपे असावेत. नाहीतर लांबलचक प्रश्नांची उत्तरे श्होशकिवा श्नाहीश्अशी घेण्याची शक्यता असते. काही कारण असल्याशिवाय मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीने व्यक्त केलेल्या दृष्टीकोनासंबंधी टीकाटिप्पणी करु नये. मुलाखत घेणारी व्यक्ती मुलाखत देणाऱ्या व्यक्तीपेक्षा श्रेष्ठ ठरु नये. ज्या व्यक्तीची मुलाखत घ्यावयाची त्या व्यक्तीच्या कार्याची ओळख करुन घेणे त्या व्यक्तीचे विचार जाणून घेणे हा मुलाखतीचा उद्देश असतो. तो सफल झाला पाहिजे. साधारणपणे आपण भेटणार असलेल्या व्यक्तीकडून आपण कोणत्या गोष्टी मिळवू शकू याचा आराखडा आपण आपल्या मनाशी काढून ठेवावा. त्या दृष्टीनेच त्याची मुलाखत घ्यावी. त्यामुळे त्या व्यक्तीचा फार वेळ न मोडता आपल्याला आवश्यक ती गोष्ट मिळवता येते. ठराविक व्यक्ती गावात येणार म्हटल्याबरोबर ती आजपर्यंत काय बोलली आहे? व तिच्याबद्दल कोणते स्पष्टीकरण जनतेला हवे आहे याचे स्पष्ट चित्र जर आपल्या डोळयासमोर असेल तर योग्य तेवढे स्पष्टीकरण आपण त्या व्यक्तीकडून मिळवू शकतो. आपला वेळ फुकट गेला, असेही त्या व्यक्तीला वाटत नाही. मुलाखत नीट लिहून घ्यावी. असे काही लोकांचे म्हणणे असते, पण त्याने बोलण्याची साखळी तुटण्याचा संभव असतो. यासाठी मुलाखत घेणाऱ्या व्यक्तीस जेवढे मनमोकळेपणाने बोलता येईल तेवढे बोलू दयावे. त्याच्या विचाराचे मुद्दे मनाशी जुळवून ठेवावे. त्यांनी निशिष्ट वाक्ये अगदी काही वेळ मनात कोरल्यासारखी राहतात. मुलाखत सांगताना हे लक्षात ठेवलेले मुददे झरझर कागदावर उतरवून ठेवावेत. मुलाखतकाराच्या मुख्य मुद्दाभोवतीच मुलाखत रंगवावी.

आष्टी तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळ, संचालित

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी जि. बीड

Accredited by NAAC B++ Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001 : 2015 Certified, Green Audited College

व मराठी विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

एक दिवसीय राष्ट्रीय परिषद

" मराठी भाषा आणि रोजगाराभिमुख शिक्षण "

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, डॉ. राजाराम सोनटक्के

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी जि. बीड यांनी दिनांक ०२ फेब्रुवारी २०१९

रोजी आयोजित एक दिवसीय राष्ट्रीय परिषदेत सक्रिय सहभाग घेतला आणि " मुलाखत लेखन: तंत्र व स्वरुप "

या विषयावर शोधनिबंध सादर केला त्याबद्दल हे प्रमाणपत्र देण्यात येत आहे.

डॉ. राजाराम सोनटक्के	डॉ. सोपान निंबोरे
मराठी विभागप्रमुख व समन्वयक	प्राचार्य व निमंत्रक

सचिन ऑफसेट आष्टी – ९४२१३४८८८१

19-20

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

September - 2019 SPECIAL ISSUE -193 (B)

Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India

Guest Editor :
Dr. Sopan Nimbore
Principal,
ATSPM's Arts, Commerce & Science College, Ashti, Dist. Beed (M.S.) India

Associate Editor :
Prof. Niwrutti Nanwate
Head, Department of Economics
ATSPM's Arts, Commerce & Science College, Ashti, Dist. Beed (M.S.) India

Executive Editor :
Dr. Abhay Shinde
Co-ordinator, IQAC
ATSPM's Arts, Commerce & Science College, Ashti, Dist. Beed (M.S.) India

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

September-2019 Special Issue – 193 (B)

Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India

Guest Editor :
Dr. Sopan Nimbore
Principal
ATSPM's Arts, Commerce & Science College, Ashti
Dist. Beed (M.S.) India

Executive Editor -
Dr. Abhay Shinde
Coordinator, IQAC
ATSPM's Arts, Commerce & Science College, Ashti
Dist. Beed (M.S.) India

Associate Editor -
Prof. Niwrutti Nanwate
Head, Department of Economics
ATSPM's Arts, Commerce & Science College, Ashti
Dist. Beed (M.S.) India

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher **Price : Rs. 800/-**

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Recommendation for Improving Quality of Indian Higher Education	Dr. D. K. Khokle	05
2	Assessment and Accreditation Benefits to Higher Education Institutions	Dr.Bhimrao Mankare	08
3	Skill Based Learning: Necessity for Employability	Dr. Manisha Kotgire	11
4	ICT Based Teaching and Learning in Education	Dr. N.B. Kale	14
5	Role of NAAC in Higher Education to Enhance Quality Education	Dr. Sanjay Sawate	17
6	The Role of Governance Leadership and Management in the Process of NAAC	Prof. Sunil Mhankale	24
7	Best Practices of Library: Key to Better Performance in NAAC	Dr. Anuja Kastikar	27
8	Role of ICT Teaching in Quality Improvement	Dr. Gorakhnath Phasale	30
9	Challenges Facing NAAC in Rural Area	Prof. Rupesh Wankhade	37
10	Skill Development for Employments in India	Dr. Prakash Rodiya	40
11	Revised Process of Assessment and Accreditation of Affiliated Colleges by NAAC- A Step towards Quality Enhancement	Dr. Shivaji Pawar	44
12	Role of Students and Teachers in Teaching Learning	Niwrutti Nanwate	48
13	Institutional Best Practices Enrich Students, Community and Nation	Dr.G S Bhopalkar, Dr.B S Waghmare	52
14	Information Communication Technology in Higher Education	Dr. Madan Shelke	56
15	Operational Function of IQAC	Dr. Sakharam Wandhare	59
16	Scenario of Present Education System of India	Prof. Anant Khose	63
17	Role of ICT in Higher Education for the 21st Century	Prof. Ramesh Bharudkar	68
18	Quality Assurance in the Regualar Working Process of College	Dr. Rajaram Sontakke	71
19	Role of NAAC in the Educational Development of Higher Education in India	Prof. Shubhangi Khude	73
20	Role of IQAC in Higher Educational Institute	Prof. Pathan Jainullakhan, Md. Hayatkhan	75
21	Role of Internal Quality Assurance Cell (IQAC)	Prin. Dr. Sharda Molawane	77
22	NAAC Assessment : A Boost for Higher Education	V. S. Suryawanshi & V. S. Shinde	80
23	Use in ICT Based Teaching and Learning	Prof. Jawahar Chaudhari	84
24	Impact of NAAC on College Library Development	S. A. Mutkule	88
25	ICT Education : Its Benefits and Difficulties	Dr. B. M. Chavan	93
26	Strategies for Evaluating Teaching Quality	Dr. Mangesh Shirsath	98
27	Teaching and Learning with Technology : Effectiveness of ICT	Dr. S. N. Waghule	101
28	Skill India : Mission towards Employment's	Dr. S. V. Panchagalle & Dr. R. D.Gaikwad	106
29	Naac Accredatation	Mr. Pratap Ranshing	110
30	Higher Education – A Value Building!	Mr.M.B.Gaikwad	113
31	Higher Education in India : Issues and Challenges	Krushna Kamble	116

Quality Assurance in the Regualar Working Process of College

Dr. Rajaram Sontakke
Arts, Commerce and Scincice College, Ashti
Dist. Beed (m.s)
sontakkeert26@gmail.com
8275521494

Abstract:

This research paper highlights the Quality assurance in the regular working process of College. Ensuring greater levels of quality in higher education institutions is an urgent need of the hour. But it is a stupendous task requiring serious attention. It is commendable that the colleges in the advanced countries have achieved a much higher level quality in their counterparts. A few sporadic institution of global repute which appear like oases in deserts but the overall quality profile of colleges is far from satisfactory whether it is their lack of perception of what quality actually is or a failure of the assurance systems. The desirable aspects of education are enhancement and sustenance. Quality assurance bodies like the Internal Quality Assurance Call and other institutional cells have a greater role to pay in promoting and sustaining quality.

NAAC and RQAC:

Institutional quality assurance of higher education can be understood only through genuine efforts with systematic, deliberate, strategic and continuous planning, proper implementation and frequent evaluations and rectifications. The areas for needed changes have to be located, the weaknesses and strengths should be judiciously indentified. The opportunities for enhancement should be explored. In order to ensure quality various cells must be established. The functioning of the cells should be effectively monitored and frequently checked by the IQAC and the Head of the institution. Every area of quality improvement should be wisely indentified for corrective measures whether or not they are related to teaching learning evaluation, infrastructure, research, library, student support or whatever. All the stockholder and particularly the teachers, students and the management should improve a culture of constant and steady striving to uplift the standard of the institution in the various parameters of higher education. Quality assurance is fundamental to qualifications. Trust and transparency in qualifications are a essential for the comparability and recognition of qualifications at the national and international level.

Role of IQAC:

As per my opinion, Quality Assurance in colleges can be continued by filling vacancy of the faculty and staff. It is to be ensured by giving advertisement in the local and national dailies or periodicals and also on the institutional website so that brilliant candidates from all over the country can take part in the interview and the best of the lot can be selected. The power of selecting the candidates should be entirely entrusted with the committee of experts. Here private management should not meddle with the matter for any pecuniary benefits other that voicing their right to have quality-candidates. The university should play a very vital role in offering the best panel of experts so that their selection of the candidates will be flawless. Once this done, the next focus should be to update the teachers with the modern teaching methodologies and changing paradigm shifts-from teacher- oriented to learner-centered and from there to learning- oriented. Similarly, the members of the staff should also inform for honing their skills.

Quality assurance is to guarantee that real learning take place in the classrooms which modifies the behavior of the learners so that they become productive members of the modern taken

as four different pillars on which there higher education stands for empowering the youth for excellences. Good learning elevates the learners to higher levels of critical and independent thinking power. Real learning should be such that the candidates are properly steered to lead a meaningful life and to be able to face the challenges everyday of life. In the installation to portion this, the learning outcomes can be checked and if academic result is excellent and if student have become properly developed personalities with high levels of self-confidence, courage, preparedness to face social situation, and have acquired good communication and soft-skills then one can be sure of high level of quality achieved by them.

Introduction of the colleges should be good enough to pursue advanced learning in a comfortable and convenient manner striking and majestic structures have a psychological advantage of stimulating awe and wonder in the learners' minds about higher education, and this regarding the quality of teaching, teachers and the institutional support. Further, various types of more important than others. Academic audits are essential for quality enhancement in an education institution. It reviews the processes or procedures that faculty members use to offer quality education in colleges.

Conclusion:

In short, quality assurance is a subtle and complex process. It can be carried about only by the cumulative work and proper co-ordination of the external quality assurance bodies and the internal or intra-institutional bodies. All the parameters and criteria of higher education should be duly considered and the IQAC should plan, evaluate, implement the feasible action plan and the sub-cells under it should be work unison and objectives. The head of the institution and the coordinator should always be cautious and enthusiastic for materializing high quality related aspiration. The teaching-learning-evaluation activity, curriculum infrastructure, library, management, research, student support best practices all should be satisfying the quality norms and catering to the student needs not to mention the needs of the industry.

RESEARCHJOURNEY

References:

1. Kumar, incubation and innovation in higher Education: Issues and Approaches university news (special issue); a weekly journal of higher education, vol. 55, no.48, November 27-December 03, 2017
2. NACC. Bangalore, student feedback and participation: case presentations, 2007.
3. Francis, Soundararaj. Eructation, sustainable development and educational management. Quality in higher education and sustainable development _NAAC decennial lectures. Bangalore: National Assessment and Accreditation Council, 2004

LS-19-20

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2019 Special Issue – 209

NAAC : Revised Accreditation Framework and Quality Improvement Strategies in Higher Education

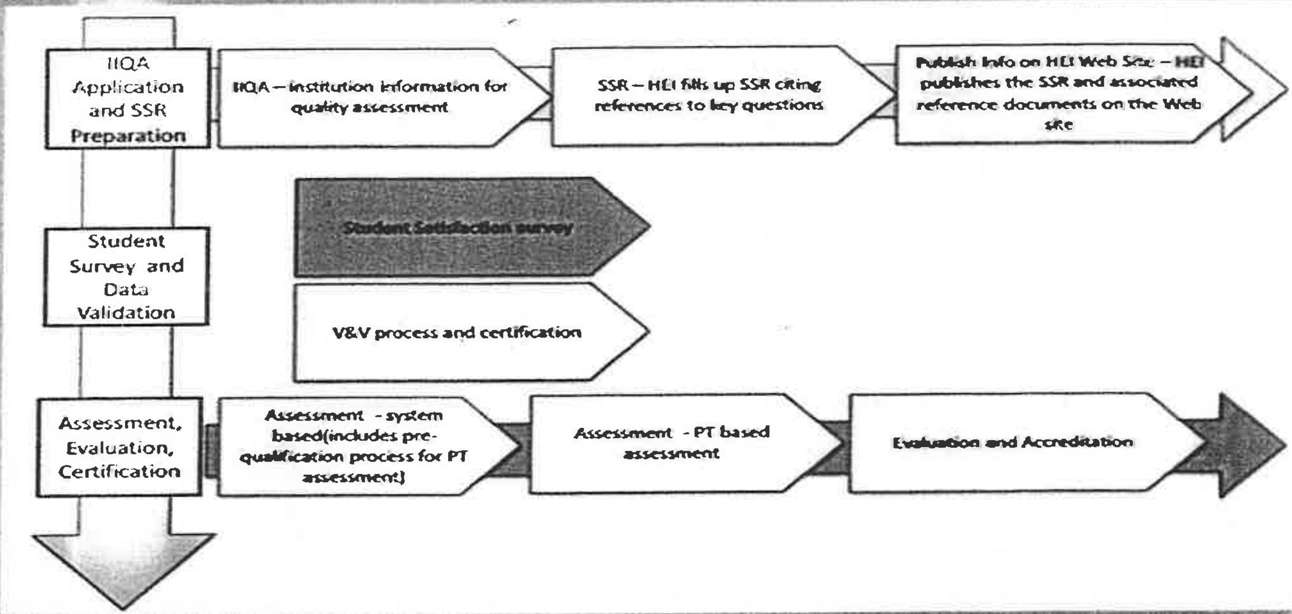

Guest Editor :
Prin. Dr. H. G. Vidhate
Principal,
Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya,
Kada, Tq. Ashti, Dist. Beed. 414202
[M.S.] India

Executive Editor:
Dr. B. S. Khaire
Co-ordinator, IQAC
A.D. Alias Babaji Mahavidyalaya,
Kada, Tq. Ashti, Dist. Beed. 414202
[M.S.] India

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Peer Reviewed Journal Impact Factor - (SJIF) – 6.625 (2019)
Special Issue : 209
NAAC : Revised Accreditation Framework
ISSN : 2348-7143
December-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Teaching-Learning and Evaluation: A Case Study of Bhagwan Mahavidyalaya, Ashti	S.P. Dhonde, A.B. Deokar, D.P. Patil & B.K. Bangar	09
2	Importance of Digital Initiatives in Teaching and Learning Process	Dr. Ankush Doke	11
3	Innovations and Best Practices in Higher Education: A Case Study of Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti.	Dr. Abhay Shinde	14
4	Study of Mentoring Programs for Higher Education Students Which Implements Betterment in the Quality	Alok Pawar, Akash Kolhe	17
5	Role of ICT and Social Media in Teaching and Learning Process	Anil Jagtap	21
6	Survey of NAAC Framework with Reference to Criteria II	Smt. G. S. Jagtap	23
7	Role of ICT in the Curriculum in Higher Education.	G. L. Pachkore	30
8	Role of ICT in Teaching	Dr. Kamalakar Jadhav	35
9	Best Practices in Higher Education : A Special Emphasis on Students Support and Progression	Dr. B. S. Khaire, Dr. H. G. Vidhate	37
10	Use of Education Technologies in Effective Teaching-Learning and Evaluation From NAAC Perspective	Dr. Kishori Kasat, Dr. Naim Shaikh	42
11	Problems of Evaluating the Teaching Process in Computing Disciplines	Mangesh Shirsath	47
12	Importance of ICT in Higher Education	Milind Jadhav, Surendra Takale	51
13	Student Satisfaction Survey: it's Role & Importance in HEI	Narendra Gawali	54
14	Intellectual Property Rights: Importance and Scope	Niwrutti Nanwate	60
15	Patent Rights for Intellectual Property	Dr. S.V.Panchagalle, Dr.R.D.Gaikwad	66
16	Information Technology in Higher Education of India	Dr. Prakash Rodiya	74
17	ICT : Its Uses and Abuses	R.G.Vidhate	80
18	Use of Technology in the Educational System	Dr. Rajaram Sontakke	85
19	Intellectual Property Rights and Higher Education in India	Dr. Rajabhau Korde	87
20	Information Communication Technology in Language Teaching	Dr. S. D. Gaikwad, Shailaja Kuchekar	92
21	Role of ICT in Teaching – Learning Evolution	Dr. Sakharam Wandhare	96
22	Impact of Information Communication Technology (ICT) on Library Professional Development	Prof. S. N. Waghule	98
23	ICT Use in Teaching-Learning Process in Higher Education Institutions in India	Satish Maulage, S. V. Gayakwad, Dr. S. V. Kshirsagar	103
24	Impact of New Guideline of NAAC on Educational Institute	Dr. Suhas Gopane, Prof. Ramesh Bharudkar	106
25	Higher Education in India : A Scenario	Ravi Satbhai	110
26	Role of Leadership and Management in Higher Education	Dr.B.B.Avhad	114
27	Evaluation Process and Reforms in Higher Education	Dr. B. M. Chavan.	118
28	Research, Higher Education and the Quality of Teaching	D. B. Jirekar	123
29	ICT Education and its Importance in Higher Education	Dr. D. B. Borade	128
30	An Effective Use of ICT in Teaching & Learning Evaluation	Dr. D. S. Bodkhe	132

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Peer Reviewed Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019)
Special Issue : 209
NAAC : Revised Accreditation Framework
ISSN : 2348-7143
December-2019

Use of Technology in the Educational system

Dr. Rajaram Tukaram Sontakke
Art's. Commerce and Science College.
Ashti Tal.Ashti. Dist. Beed

Abstract:-

Since ancient times human technology has been used and studied. In ancient times, humans discovered the fire alarm in a controlled manner. Then the invention of the wheel provided useful technology to bridge the distances of humans from there until modern times technology has been invented by humans. from the technology of the telephone to the internet etc. Technology is the development of scientific and other organized knowledge to make it simple and easy to perform in real life with the help of technology. Humans perform simple and easy tasks using different tools and devices. The use of technology in the education system means "the deployment of scientific and other organized knowledge to developed a more quality and effective learning system. Organizational knowledge also includes the experience and skills of skill."

Types of educational actions:

1) Non – interactive educational activities :

Student book reading TV watching. video program. Lecture listening. essay writing. math solving etc. We can do it individually. These kinds of actions are mainly involved in the traditional educational process in our country. This action does not require the personal response of the teacher or other students. These types of actions primarily provide students with only subject matter information. Most students need to develop this knowledge, as well as require academic actions in the distance. It is for this reason that only a solitary teacher can learn without the help of teacher. In the non – interactive educational work, it is easily possible to give the highest quality of education and maximum availability at the same time using the technology at the lowest cost.

2) Interactive educational activities:-

This kind of pedagogical activity requires the response of the teacher or other students. Listening to lectures is a non – interactive academic activity, but after lecture. when a student asks a question. the action is interactive because the teacher answer is for specific questions asked by specific students. Most students need to develop an informational knowledge as well as interdisciplinary educational revolution. Therefore educational activities that help gap functioning become more expensive. So interactive educational work becomes more expensive. It doesn't cost much to copy a DVD of a high quality TV video program, but it does take a lot of manpower to make every interaction work. This does not increase the availability of technology in the educational development of distance functional. but higher quality of education at least cost is possible.

3) The cost of educational:

The blending of the non – functional educational system into the educational system reduces or exceeds the cost for each additional student. Interaction in school education in much higher than in higher education compared to higher education levels because these types of activities and teacher support are more needed for school students who are younger and have

experience in generating knowledge. Due to this reason the availability of technology can not be greatly increased by the use of technology. But higher quality of education is possible at the least cost. However the proportion of non – interactive educational activities in higher education is higher than that of schooling .Because the students with the highest age and experience are able to take on the responsibility of knowledge creation for this reason it is easy to provide the highest quality of education and maximum availability at the same time using the technology. The above explanation shows that. the use of technology is more effective in higher education than in school education. In higher education , however technology has to be used for educational activities that are inter – functional only than can the expected effectiveness of knowledge creation be achieved in any education system.

The use of technology in teaching practice:

Appropriately applying technology in the study can certainly make a learning a pleasure through proper use of technology. Which helps to broaden areas of through. The use of technology is useful for both teachers and students. New technology as a complementary material for qualitative & effective teaching can certainly help. In this you can use various tools like mobile, laptop, computer, projector, tab etc. The usefulness of technology depends on the effective use of the tools. Every element working in the field of education should take the initiative. The educational movement is waning on whatsapp. There are plenty of informative educational pages available on facebook. They can be also used as references. Many tech savvy teacher are making good use of Microsoft Powerpoint. Some students have the habit of writing daily. They should inspire you to create and write their own personal blog. Blogs can be created for your class and school you can view or share any college activities by adding the twitter account to all the colleges in the taluka. Google search engine must be used as a useful educational material. This is the technique you want to use to shape the future of students. Only then can we truly be recognized as a smart teacher who uses smartphones.

References:-

1. Michiels, S.I. and Van Crowder, L. (2001) Discovering the magic box : Local Approprition of Information and Communication Technologies (ICTs). SDRE, FAO. ROME.
2. Dahiya, S.S (2005) ICT – Enabled Teacher Educator, University News.
3. S. Ghavifeer (2015) Teaching and Learning With Technology effectiveness of ICT Integration in school- I.J.R.E.S.
4. Building Capacity of teacher / facilitators in Technology pedagogy Integration for Improved Teaching and Learning (UNESCO 2003)
5. Internet and Social networking for education – A general study

National Assessment and Accreditation Council Bengaluru

and

Anand Charitable Sanstha Ashti's

ANANDRAO DHONDE ALIAS BABAJI MAHAVIDYALAYA, KADA

Tq. Ashti. Dist. Beed - 414202 (MS)

NAAC 'A' Grade (3.11 CGPA) **Organized** ISO 9001:2015 Certified.

National Seminar

On

NAACs Revised Accreditation Framework and Quality Improvement Strategies in Higher Education.

Certificate

This is to certify that Dr. / Mr./ ~~M~~rs. Sontakke R.T. of Art's, Commerce and Science college Ashti has participated / presented a paper entitled Use of Technology in Educational system in Two- Day National Seminar During 20th & 21st Dec. 2019 On NAACs Revised Accreditation Framework and Quality Improvement Strategies in Higher Education organized by IQAC, Anandrao Dhonde Alias Babaji Mahavidyalaya, Kada Tq. Ashti. Dist. Beed - 414202 (MS).

Place : Kada
Date : 21/12/2019

Dr. B. S. Khaire
Convener

Prin. Dr. H. G. Vidhate
Chief Organizer

19-20

Impact Factor - 6.625

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2020 Special Issue – 212 (B)

Women Empowerment

Through Entrepreneurship & Skill Development

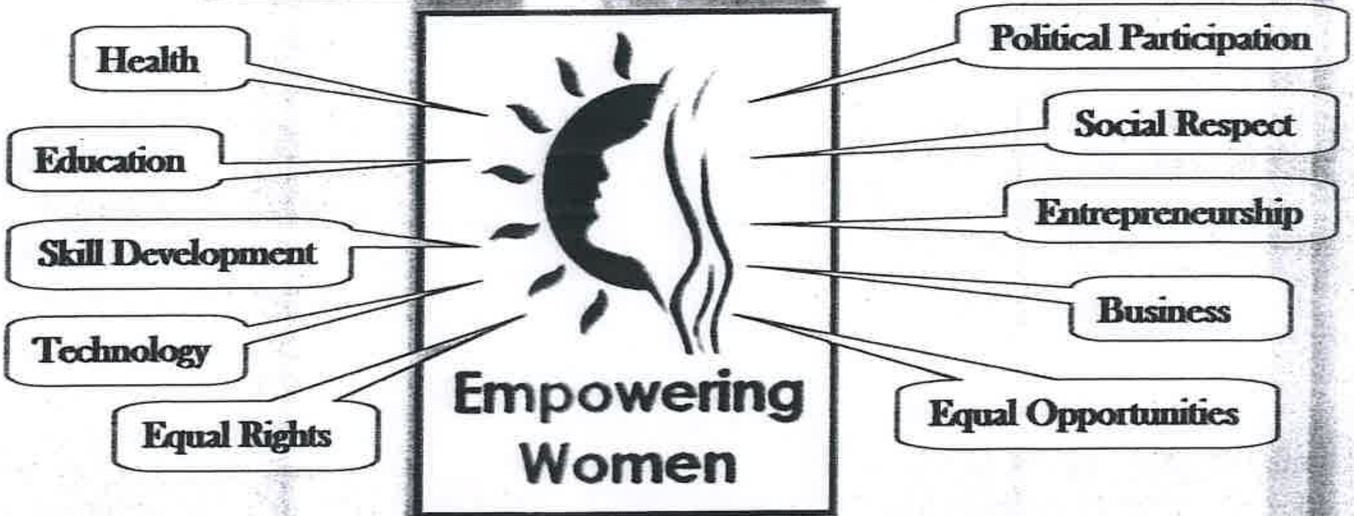

Guest Editor :
Dr. Sopan Nimbore
Principal,
Arts, Commerce & Science College,
Ashti, Dist.- Beed [M.S.] India

Executive Editor:
Prof. Shubhangi Khude
Coordinator, Vishakha Sammitee,
Arts, Commerce & Science College,
Ashti, Dist.- Beed [M.S.] India

Chief Editor-
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 6.625 **ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2020 Special Issue – 212 (B)

Women Empowerment

Through Entrepreneurship & Skill Development

Guest Editor :
Dr. Sopan Nimbore
Principal,
Arts, Commerce & Science College,
Ashti, Dist.- Beed [M.S.] India

Executive Editor:
Prof. Shubhangi Khude
Coordinator, Vishakha Sammitee,
Arts, Commerce & Science College,
Ashti, Dist.- Beed [M.S.] India

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

31	Women Empowerment through Skills Development	Niwrutti Nanwate & Prof. B.K.Bangar	123
32	Analysis of Women Participation in Indian Agriculture	Dr. Mangal Tekade	126
33	Challenges for Social Entrepreneurship	Prof. Amar Shaikh	130
34	Government Scheme for Women Skill Development	Mr. Sandip Aute	133
35	Women Empowerment : Need of the Time	Dr. Bharat Gugane & Dr. Subhash Savant	134
36	A Study of Women Empowerment in India	Dr. Pramod Nile	141
37	Financial Inclusion and Women Empowerment : A Key for Economic Development	Mr. Anchit Jhamb & Ms. Swati Aggarwal	143
38	Deserted Women Empowerment : A Need of Society	Dr. Gajanan Mudholkar	147
39	Challenges and Opportunities in Skill Devlopment Program for Women – With Special Reference of Sports	Dr. Prashant Meher	150
40	Adoption of Farm Women Regarding Health and Nutritional Practices	S. P. Dhoke' Y. B. Shambharkar & D. D. Aglawe	152
41	आजकी कामकाजी महिलाएँ और उनकी समस्याएँ	डॉ. मदिना शेख	153
42	महिला सक्षमीकरण की आवश्यकता	डॉ. मुलाबराव मंडलिक	157
43	साहित्य और समाज में महिला सशक्तीकरण विमर्श	प्रा. जयनुल्लाखान पठाण	160
44	कामकाजी नारी की समस्याएँ	प्रा. शुभांगी खुडे	164
45	महिला सशक्तीकरण और उनके अधिकार	डॉ. सखाराम वाढरे	167
46	कामकाजी महिलाओं की समस्या	प्रा. सुनिता बोंबे	170
47	महिला सशक्तीकरण और उनके लाभ	डॉ. राजाराम सोनटक्के	172
48	महिला सशक्तीकरण और महिला विकास	प्रा.रमेश भारूडकर	174
49	भारतीय कृषी उद्योग में महिला का योगदान तथा उसकी स्थिती	प्रा. ओमप्रकाश झंवर	178
50	महिला सशक्तीकरण : समाज की वास्तविकता और जरुरत	प्रा. सय्यद अफरोज	180
51	महिला सशक्तीकरण में स्वयंसहायता समूह की भूमिका	डॉ. संजय कांबळे	184
52	महिला सशक्तीकरण का इतिहास	एस. ई. भोसले	187
53	नारी सशक्तीकरण की रुकावटे और भारत सरकार की योजनाएँ	प्रा. श्रीमती एच. टी. पोटकुले	190
54	स्वयं सहायता समूहोंद्वारा महिलाओं का सशक्तीकरण : एक अध्ययन	डॉ. प्रमिला भगत	193
55	स्वयं सहायता समूह और महिला सशक्तीकरण	डॉ. राजेश मायधनी	198
56	महिला सशक्तीकरण	प्रा. पोपट जाधव	203
57	महिला सशक्तीकरण के लिए भारत की भूमिका	डॉ. व्ही. बी. मव्हाणे	207
58	कन्या की भ्रूणहत्या की पार्श्वभूमी और परिणाम	डॉ. एस. एस. कांबळे	210
59	कामकाजी स्त्रीयों की समस्या	डॉ. किशोर चौधरी	214

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019)
Special Issue : 212 (B)
Women Empowerment
ISSN : 2348-7143
January-2019

महिला सशक्तीकरण और उनके लाभ

डॉ. राजाराम तुकाराम सोनटक्के
कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, आष्टी

महिला सशक्तीकरण को जेण्डर सशक्तीकरण भी कहा जाता है। विकास और अर्थशास्त्र के संबंध में विचार विमर्श का एक महत्त्वपूर्ण मुद्दा बन गया है। सभी राष्ट्र, व्यवसाय, समुदाय और समुह उन कार्यक्रमों और नितियों के कार्यान्वयन से लाभान्वित हो सकते हैं जो महिला सशक्तिकरण के सिध्दांत को अपनाते हैं।

मानवाधिकार और विकास के मुद्दों पर ध्यान देते समय सशक्तिकरण एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रियागत विषय होता है। मानव विकास एवं क्षमता दृष्टीकोन सहस्त्राब्दी विकास लक्ष्य एवं अन्य विश्वसनीय दृष्टीकोण, इस ओर इशारा करते हैं कि सशक्तिकरण एवं विकास से जुडे अवरोधों पर विजय पाना चाहता है।

महिला सशक्तिकरण की पक्रिया

महिला सशक्तिकरण यह एक ऐसी प्रक्रिया है, जो व्यक्तियों/समुहों को व्यक्तिगत/सामुहिक शक्ती प्राधिकार एवं प्रभाव उपलब्ध कराती है। तथा इस शक्ती का इस्तेमाल अन्य व्यक्तियों संस्थाओं अथवा समाज के साथ होने वाले सरकारों में किया जाता है। दूसरे शब्दों में, सशक्तीकरण का अर्थ लोगों को शक्ती प्रदान करना नही हैं। लोगों के पास बडी मात्रा में शक्ती होती है, ज्ञान और प्रेरणा स्तर पर, जिससे कि वे अपना काम अच्छे ढंग से निपटा सकते हैं। यह लोगों को ऐसी निपुणताएं एवं ज्ञान हासिल करने के लिए प्रोत्साहित करती है, जिनसे उन्हे जीवन अथवा कार्यगत वातावरण में उत्पन्न होने वाली बाधाओं से निजात मिल सकती है। निजि शक्तिकरण के अंतर्गत निम्नलिखित क्षमताएं शामिल हैं।

१. स्वयं की सकारात्मक छवि में वृध्दि करना और किसी व्यक्तीगत दाग से बचे रहना।
२. व्यक्तिगत/सामुहिक परिस्थितीयों के संबंध में निर्णय करणे की योग्यता।
३. विनिमय, शिक्षा एवं संलग्नता के जरिये दुसरों के दृष्टीकोण सूचित करने की योग्यता ऐसी विकास प्रक्रिया एवं परिवर्तनों में संलग्न होना जो कभी समाप्त न हो तथा स्वयं प्रारंभ की गई हो।
४. निर्णय करने के लिए सूचना एवं संसाधनों तक पहुँच बनाने की योग्यता।
५. कई विकल्पों पर विचार करने एवं उनसे चुनने की योग्यता।
६. परिवर्तन करने की योग्यता के संबंध में सकारात्मक दृष्टीकोण रखना।
७. सामुहिक निर्णय करते समय सक्रियता दिखाने की योग्यता।

इन्टरनॅशनल कॉन्फ्रेन्स ऑन पॉपुलेशन एण्ड डेवलपमेन्ट ने यह माना है कि महिलाओं का सशक्तिकरण एवं स्वायत्तता तथा उनके राजनीतीक, सामाजिक, आर्थिक एवं स्वास्थ्य के स्तर में सुधार लाना आपने आप में महत्त्वपूर्ण लक्ष्य है। इसके अतिरिक्त संस्था ने प्रजनन अधिकारों लैंगिक एवं प्रजनन स्वास्थ्य एवं परिवार नियोजन को भी महत्त्वपूर्ण माना है। अपनी पूर्ण क्षमता को महिलायें हासिल कर सकें, इसके लिये आई सी पीडी ड्राफ्ट प्रोग्राम का मानना है कि महिलाओं को उपनी प्रजनन अधिकारों के उपयोग की पूर्ण गारण्टी दी जानी चाहिये तथा महिलाओं को उपनी प्रजनन भूमिका का प्रबंध स्वयं करना चाहिये।

महिला सशक्तिकरण के आर्थिक लाभ

पुरे विश्व में अधिकांश महिलायें अनौपचारिक कार्यक्षेत्र पर आमदनी के लिये आश्रित रहती है। यदि महिलायें इतना मजबूत हो जायें कि वे अधिक काम कर सकें तो आर्थिक विकास दिखने की पूरी संभावना

ISSN : 2348-7143
January-2019

नजर आती है। केवल जेण्डर के आधार पर किसी राष्ट्र के कार्य की अनदेखी किये जाने का मतलब है कि उस राष्ट्र की अर्थव्यवस्था पर विपरित प्रभाव डालना। इसके अलावा यदि परामर्श, समुहों और व्यापारों में महिला भागीदारी होती है तो कार्यक्षमता में बढोतरी दिखाई पडती है। इस सामान्य अनुमान के लिये कि कैसे मजबूती प्रदान की गई। महिलायें किसी स्थिती को आर्थिक दृष्टी से प्रभावित करती हैं।

एक अध्ययन से ये पता चला है कि फारचून 500 कम्पनीज के संबंध में जहाँ निदेशक मंडल में अधिक महिलायें रही हैं वही बेहतर वित्तीय परिणाम हासिल हुये हैं। इस अध्ययन से ये पता चलता है कि महिलायें किसी कम्पनी के समग्र आर्थिक लाभों में किस प्रकार अपना प्रभाव डालती हैं। यदि वैश्विक पेमाने पर इसे लागू किया जाये तो फारचून 500 कम्पनी की तरह औपचारिक कार्यबल में महिलाओं के होने से राष्ट्र की आर्थिक उत्पादकता बढती है।

महिला सशक्तिकरण के बाधक तत्वः—

महिला सशक्तिकरण एवं समानता के बहुत से बाधक तत्व सम्बन्धित राष्ट्रों एवं समुदायों की संस्कत्रतियों में अन्तर्निहित होते हैं। बहुत सी महिलाएँ इन दबाओं को महसूस करती है, जबकि अन्य महिलाएँ पुरूषों की तुलना में निम्न दर्जे की अभ्यस्त हो गई होती है।

यद्यपि पुरूष, विधायक, गैर—सरकारी संगठन आदि महिला सशक्तिकरण एवं भागीदारी के लाभों से परिचित है, परन्तु वे यथा स्थिती को भंग किए जाने से डरते हैं तथा सामाजिक मानदण्डों को विकास के मार्ग में बाधक बने रहने का विरोध नही कर पाते।

महिला सशक्तीकरण के अंतर्गत महिलाओं से जुडे सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक और कानुनी मुद्दों पर संवेदनशीलता और सरोकार व्यक्त किया जाता है। सशक्तीकरण की प्रक्रिया में समाज को पारंपरिक पितृसत्तात्मक दृष्टिकोण के प्रति जागरूक किया जाता है, जिसने महिलाओं की स्थिती को सदैव कमजोर माना है। वैश्विक स्तर पर नारी वादी आंदोलनों और युएनडीपी आदि अंतराष्ट्रीय संस्थाओंने महिलाओं के सामाजिक, समता, स्वातंत्र्यता और न्याय के राजनीतिक अधिकारों को प्राप्त करने में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभायी है। महिला सशक्तीकरण, भौतिक या अध्यात्मिक, शारिरिक या मानसिक, सभी स्तर पर महिलाओं मे आत्मविश्वास पैदा कर उन्हे सशक्त बनाने की प्रक्रिया है।

ऐसे भी कई कारण है की जिनसे भारत की महिला श्रमिक सहभागिता दर्ज से पिछले कुछ वर्ष में गिरावट आई है और यह दर दक्षिण एशिया में पाकिस्तान के बाद सबसे कम है। नेपाल, भूटान और बांग्लादेश में जनसंख्या के अनुपात के अनुसार महिला रोजगार ज्यादा है। इन क्षेत्रों के पुरूष काम करने के लिए भारत आते है और उनके पीछे महिलाएं अपने परिवार के भरण—पोषण के लिए खेतों में काम करती है। भारत के सकल घरेलू उत्पाद में महिलाएं मात्र 17% का योगदान दे रही है। आंतरराष्ट्रीय मुद्रा कोष के अनुसार क्रिसटीन लगार्ड का कहना है कि ज्यादा से ज्यादा महिलाएं अगर श्रम में भागिदारी करे तो भारत की जीडीपी 27% तक बढ सकती है।

संदर्भ :

1) महिला सशक्तिकरण :कमलेशकुमार गुप्ता बुक एनक्लेव, जयपूर भारत प्रकाशन — 2005
2) महिला और कानुन : चेतन मेहता, आशिष प्रकाशन हाउस नई दिल्ली 1996
3) भारतीय महिलाएँ : कमलेशकुमार गुप्ता बुक एनक्लेव जयपूर, भारत प्रकाशन 2005
4) समाजवादी हिंदी उपन्यास चरित्रांकन :डॉ नास्तीकुमार जवाहर पुस्तकालय मथुरा प्रकाशन 1997

सत्र. 2020-21

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

June -2020

ISSUE No-CCXXXV(235)

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute,
Amravati.

Dr. R.S.Satbhai
Executive Editor
Local Secretary
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya
Ashti

Guest Editor

Dr. S.R.Nimbore
Principal
Adv.B.D.Hambarde
Mahavidyalaya Ashti

Dr. Satish Kadam
President,AMIP&
Head,Dept of History
YCM,Tuljapur

Dr. Shivraj Bokade
Secretary,AMIP&
Head,Dept of History
YC,Nanded

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Impact Factor – 7.675 ISSN – 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

JUNE - 2020

ISSUE No – CCXXXV (235)

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor :
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Dr. R.S.Satbhai
Executive Editor
Local Secretary
Adv.B.D.Hambarde Mahavidyalaya Ashti

Guest Editor

Dr. S.R.Nimbore
Principal
Adv.B.D.Hambarde
Mahavidyalaya Ashti

Dr. Satish Kadam
President,AMIP&
Head,Dept of History
YCM,Tuljapur

Dr. Shivraj Bokade
Secretary,AMIP&
Head,Dept of History
YC,Nanded

Aadhar International Publication

© All rights reserved with the authors & publisher

Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocial@gmail.com.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal

Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Issue No,235

ISSN : 2278-9308
June 2020

Editorial Board

Chief Editor -
Prof.Virag S.Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &,
Development Training Institute, Amravati. **[M.S.] INDIA**

Executive-Editors -

- **Dr.Dinesh W.Nichit** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm,Sci Collage, **Walgaon.Dist. Amravati.**
- **Dr.Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S.Tompe Arts Comm,Sci Collage Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya , Dahihanda, Tq-Akola.
- **Prof.Dr. Shabab Rizvi** ,Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- **Dr. Udaysinh R. Manepatil** ,Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji,
- **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil** , Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- **Dr.Usha Sinha** , Principal ,G.D.M. Mahavidyalay,Patna Magadh University.Bodhgay Bihar

Review Committee -

- **Dr. D. R. Panzade,** Assistant Pro., Yeshwantrao Chavan College, Sillod. Dist. Aurangabad (MS)
- **Dr.Suhas R.Patil** ,Principal ,government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- Dr. **Kundan Ajabrao Alone** ,Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur.Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- **DR. Gajanan P. Wader** Principal , Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

- Prof.Virag Gawande Aadhar Publication Amravati 444604

Email : aadharpublication@gmail.com **Website :** www.aadharsocial.com **Mobile : 9595560278**

© All rights reserved with the authors & publisher

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Issue No,235
ISSN : 2278-9308
June 2020

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Indian nation in the Booker-Winner Indo-Anglian Novelists **Dr. Amit Yograj Kapoor**	1
2	Fiction of Indian Booker Prize Winners: A historical approach **Dr. Abhay Shinde**	7
3	Online shopping ..Its opportunities and challenges. **Mrs. Agrawal Nikita Kachrulal**	9
4	Dealing With Fifth Generation Wireless Technology for Mobile Cloud Computing **Antima Bhimrao Shendge**	13
5	Arun Kolatkar: A Painter of Rustic Maharashtra **Mr. Swapnil Alhat**	20
6	Multidisciplinary practices in Indian Modern Art **Arun Bhagwan Suryawanshi**	24
7	Government Schemes and rural development **Dr. Bhagwan Shankarrao Waghmare**	28
8	Women in Natural Resource Conservation **Ku. Amrapali Eknath Bhiogade**	32
9	A Comparative study of poultry industry and Indian Economy **Dr.Bhosle Vasant Keshav /Mr.Jadhav Ganesh Kantilal**	38
10	Dehvli Language and Culture Of Bhils **Bhushan Arun Hirbhagat**	43
11	Political System in Ancient India - A Study with reference to Neeti Texts **Dr. Bokare Tukaram Eknathrao**	47
12	Medieval monastery tradition and work of Rajur monastery **Prof. Damre Shailja Shankarrao**	52
13	A Study of Perception of Farmers towards Organic Farming in Jabalpur district of Mahakaushal region of Madhya Pradesh **Deepak Agrawal**	55
14	Diabetes **Dr Kalpana Panditrao Korde**	59
15	Dalit Movement after Dr. Babasaheb Amebedkar in India: Challenges, problems & path forward **Dr Mohini Kumari**	64
16	Indian Temples and the Erotic Sculptural Art **Dr. R. R. Pimpalpalle**	77
17	Textile Industry in India **Dr. Sarita Dinkarrao Deshmukh**	85
18	Digital Teaching-Learning: Impact On The Education System **Dr. Alka Dahikar**	88
19	National Security and Climate Change **Dr. Kiran Chakre**	94

146	भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील महात्मा गांधीजींचे योगदान प्रा.राजश्री गुणाजीराव भोपाळे	662
147	भारतीय अस्पृश्यतेची उत्पत्ती डॉ. राजेंद्र साहेबराव धाये.	667
148	शोध महाराष्ट्राच्या प्राचीनत्वाचा डॉ. राजेंद्रसिंग हिरासिंग देवरे	672
149	ऑनलाईन शिक्षणाविषयी विद्यार्थिनीमधील जागरूकता:एक लघु सर्वेक्षण डॉ. राजश्री धर्माधिकारी	675
150	खानदेशातील टोकरेकोळी जमातीच्या सामाजिक व सांस्कृतिक अस्तित्व व सद्यास्थिती श्री. चौधरी धनंजय रमाकांत/श्री. भिकन गोकुळ शिरसाठ	679
151	साताऱ्याचे छत्रपती रामराजे यांचा राज्याभिषेक सोहळ प्रा. डॉ. रमेश धनराज जाधव	683
152	भारतीय अर्थव्यवस्था आणि कोविड–१९ डॉ.सौ.रश्मी सुनिल ढोबळे	686
153	बागलाण तालुक्यातील नैसर्गिक आपत्ती आणि देवमामलेदार यशवंतराव महाराजांचे दुष्काळातील योगदान प्रा. डॉ.रविंद्र एम.साळुंखे , प्रा.वर्षा नारायण पवार	695
154	भारतीय जलव्यवस्थापणात बारव स्थापत्याचे महत्त्व" कु. रेणुका प्रकाशराव हाक्के	699
155	गहिनी प्रसादे निवृत्ती दातार प्रा. डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	703
156	जल इंद्रप्रस्थ : पळसदेव मंदिर रू एक सांस्कृतिक केंद्र प्रा.सचिन अशोक धेंडे	705
157	विटा परिसरातील गलाई बांधवांचे योगदान संगिता जगन्नाथ पवार	709
158	स्वराज्य रक्षक : छत्रपती संभाजी महाराज डॉ. संजय तुकाराम वाघमारे	713
159	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ मराठी वृत्तपत्र प्रा. डॉ. नवथर भारती शंकराव	718
160	तेर परिसराचा इतिहास प्रा.डॉ.सतीश कदम	724
161	इनामपत्र श्रद्धा वाघमारे	730
162	जालियनवाला बाग हत्याकांडाच्या क्रौर्याची १०१वर्षे डॉ.श्री.रघुनाथ धोंडीबा शेळके	734
163	श्री. शंकर श्रीकृष्ण देव यांचे खादी कार्य (१९२० ते १९३०) व खानदेशातील खादी प्रा. शिंदे नारायण अंबू	737
164	महाबळेश्वर नगरपालिकेचे पर्यटन क्षेत्रातील योगदान प्रा.डॉ.शिंदे एस.पी.	744
165	संत साहित्य : तौलनिक अभ्यासाच्या दिशा डॉ. सोनटक्के राजाराम तुकाराम	748
166	मराठयांच्या उत्तर भारतातील साम्राज्य विस्तारात ग्वाल्हेरच्या शिंदे घराण्याची भुमिका – एक ऐतिहासिक चिकित्सा. सुनिल रमेश मुंगभाते	751
167	तुळजाभवानी सेवेतील मठ सुरज गोकुळ व्हरकट	755
168	मुस्लिम समाज परिवर्तनात वहाबी व देवबंद चळवळीचे योगदान प्रा.डॉ.सुरेश कातळे	760
169	सुरगाणा संस्थानातील सण–उत्सव व संस्थानिकांचा सांस्कृतिक व धार्मिक जीवनातील सहभाग डॉ. शितल मनोज पंचीकर	764

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Issue No,235
ISSN : 2278-9308
June 2020

संत साहित्य: तौलनिक अभ्यासाच्या दिशा

डॉ. सोनटक्के राजाराम तुकाराम
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आष्टी.जि.बीड

(१) प्रास्तविक :

तौलनिक साहित्याभ्यास ही एक आंतरविद्या शाखीय अभ्यासाची पध्दती संशोधनात उपयुक्त अशी पध्दती म्हणावी लागेल. तौलनिक दृष्टिकोन आणि तौलनिक साहित्याभ्यास असा भेद करणे आवश्यक आहे. ही अभ्यासपध्दती नित्य नवे अभ्यासविषय सुचविणारी अभ्यास पध्दती आहे. ज्ञानशाखा आहे. जागतिक पातळीवर देखील या पध्दतीची विस्तारीत अभ्यासपध्दती म्हणून रूढ झाली. आज ज्ञानाची क्षेत्रे विस्तारीत आणि विकसित होत आहेत. अशा वेळी या पध्दतीचा विशेष विचार होताना दिसून येतो. विशेषज्ञेची कल्पना, परावलंबित्वाच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्यामूळे कालबाह्य नसली तरी कालविसंगत वाटू लागते. जगातील बहुसंस्कृतीवाद जागतिकीकरणाचा परिणाम, विविध ज्ञानशांखांच्या वेगाने होत असणाऱ्या परिवर्तीत सीमा या सर्वांमूळे आंतरविद्या क्षेत्रीय अभ्यासाचे महत्त्व वाढत आहे. या शाखेविषयीचे महत्त्व भारतात लक्षात येऊ लागले आहे. (yadavpur journal of comparative literature) सारखे उपक्रम विद्यापीठाने हाती घेतले पाहिजेत. डॉ. भालचंद्र नेमाडे, डॉ. श्रीपाल सबनीस, डॉ. आनंद पाटील, प्रा. वसंत बापट, डॉ. चंद्रशेखर जहागिरदार यांचे मराठीत तौलनिक अभ्यासावर संदर्भ साहित्य दिसून येते.

मराठी साहित्यातील संत साहित्य हे नुसत्या मराठीचे असे म्हणता येणार नाही. काश्मीर ते कन्याकुमारीपर्यंत या देशातल्या अठरापगड जातीमधून विविध भाषिक संतांनी आणि भक्तांनी आपआपल्या भक्तीनूसार, श्रध्देनुसार, ज्ञानाप्रमाणे आपआपले आराध्यदैवत समोर ठेऊन खूप मोठया प्रमाणात साहित्याची निर्मिती केलेली दिसून येते. या साहित्याचे स्वरूप विविध स्वरूपाचे दिसून येते. त्यात इश्वर भेटीची आर्तता व्यक्त करणारे भक्तांचे आर्तअनुभव आहेत. वेद, उपनिषदे व अन्य ग्रंथामधील तत्वज्ञान आणि घटपटादी परिभाषेची चर्चाही त्यात आहे. ईश्वरगुणवर्णनाची चर्चाही आहे. प्रेरणा आहे. जीव, जगत आणि जगदिश यांच्या सायुज्य एकतेकडे मानवाचा भक्त—साधक—सिध्द—मुक्त असा चढता प्रवास करता होत जातो. याचे छान असा आलेखही आहे. तसेच आराध्य, उपास्य दैवतांच्या कधी बालरूपाच्या तर कधी युवा-प्रौढ रूपाचा मोह संतांच्या प्रतिभेला पडलेला दिसतो. दक्षिणेतील आळणावार आणि नायनमार परंपरा, महाराष्ट्राची वारकरी परंपरा, उत्तरेकडील कबीर नानकांची निर्गुण परंपरा, बंगालातील चैतन्य परंपरा, बसवेश्वरांची वीरशैव लिंगायत परंपरा अशी शेकडो अध्यात्माचे विविध संप्रदाय पहावयास मिळतील. या संप्रदायातील आचार्य आणि त्या आचार्यांची गीता, रामायण, महाभारत, वेद-उपनिषदावरील भाष्ये, इथल्या भक्तीपरंपरावर आणि साहित्यावर असणारा चार्वाक, बौध्द, जैन आदि मते दर्शनांच्या प्रभावाच्या शक्यता, प्रदेश विशेष संस्कृतीतून उद्‌भवणाऱ्या अध्यात्मिक परंपरा, उपासनाप्रकार हा सारा भारतीय संतसाहित्याचा, भक्तीसाहित्याचा पट इतका विशाल व प्रचंड असल्याचे दिसून येते.

(२) संतसाहित्य: तौलनिक अभ्यासाची आवश्यकता :-

आजपर्यंत भारतीय संत साहित्याचा भरपूर अभ्यास झालेला दिसून येतो. या विषयावर अनेकांनी आपली मते मांडलेली दिसून येतात. ग्रंथहि लिहिलेले आहेत. हा अभ्यास संहिता चिकित्सा या अंगाने झालेला आहे. संतांच्या कवितेतून वाङमयीन मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न झाला. संतसाहित्यातील तत्त्वज्ञानाचे विवेचन झाले. धार्मिक भुमिकेतून श्रध्दायुक्त अंत:करणाने पारायने तर असंख्य झाली. आजही होतात. इथल्या किर्तनाश्रयी प्रबोधनपरंपरेने संत आणि समाज यांचा सांधा जीवंत ठेवला. आत्मा, इश्वर, मोक्ष, भक्ती, इत्यादी अध्यात्मिक अंगानीदेखील संतसाहित्याचे परिशीलन झाले. महाराष्ट्र संस्कृतीचे केंद्रबिंदू ज्ञानेश्वर की तुकाराम

असा वाद मोजण्याचे कारण असा अभिनिवेश हेंच म्हटले पाहिजे. संतसाहित्याला खरा आणि सम्यक न्याय देण्याची ताकद फक्त संतसाहित्याच्या तौलनिक अभ्यासातच आहे.

(३) संतसाहित्य: मध्ययुगीन साहित्याचा मुख्य प्रवाह :-

संतसाहित्याचा जन्मच मध्ययुगीन साहित्यात झालेला दिसून येतो. त्याची निर्मिती थांबली असली तरी आज संतसाहित्याचे नाते अतुट आणि अभिन्न आहे असे दिसून येते. मध्ययुगीन काळात धर्मजीवन म्हणजेच लोकजीवन होते. धर्म हीच जीवनाची प्रेरणा आणि धर्माचरण हीच जीवनपध्दती होती. संतसाहित्य व धर्मजीवनाचा इतिहास हाच मध्ययुगीन समाजजीवनाचा आणि सांस्कृतिक जीवनाचा इतिहास ठरतो असे म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. संत लोकांचा श्वास बनले मध्ययुगात निर्माण झालेल्या अन्य वाङ्मयप्रकारापेक्षा, अध्यात्मसंबंध्द पंडिती साहित्यापेक्षा संतांची कविता लोकप्रिय ठरली. संतांचे साहित्य व मध्ययुगीन जनमानसावर अधिराज्य गाजवणारा प्रवाह ठरतो.

(४) संत साहित्य आणि विविध मतप्रणालींचा प्रभाव :-

संतसाहित्याचा विचार केला असता सर्व संताच्या साहित्याचे एक विशष म्हणजे प्रत्येक संताचा कोणत्या ना कोणत्या सत्पुरूषाचा, संताचा, गुरूचा अथवा विशिष्ट विचारधारेचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. भारतीय भक्तीसाहित्याची इमारत सिध्द करण्यासाठी नारदीय भक्तीसुत्रे, शांडिल्याची भक्तीसुत्रे, योगवाशिष्ट इत्यादींचा पाया लाभला आहे. ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीची रचना करतांना भाष्यकारीता वाट पुसल्याचे प्रसिध्द आहेच. गुरूपरंपरेने नाथपंथी असलेल्या ज्ञानदेवांनी आदिनाथ शिवाऐवजी वैष्णव परंपरेतील विठ्ठलाचा अराध्य दैवत म्हणून स्विकार केला. हा बदल मतनप्रणलीच्या प्रभावातूनच झाला असला पाहिजे. काश्मीरी शैव दैवत अंगिकार करणारे ज्ञानदेव आणि अभंगातील ज्ञानदेव वेगळे वाटतात. ते या प्रभावातील बदलामूळेच ज्ञान्याचा एका, नाम्याचा तुका आणि कबीराचा शेखा ह्या ऐकेश्वरवाद, सगुणोपासना, निर्गोणोपासना...भक्तीच्या प्रांतात मतामतांचा प्रचंड गलगवला आहे. नाथसंप्रदायाचा संतावर विशेष प्रभाव आहे. नाथसंप्रदायाचे अध्वर्यू गोरक्षनाथांनी मध्ययुगीन भारतीय धर्मप्रेरणेला सुविहित आकार दिला. कर्मकांडी अवंडवरावर आघात करून भारतीय साधना सोषान-देहात नवी प्राणशक्ती फुंकली त्यातून उत्तरकालीन महापुरूषांच्या जीवनकार्यांच्या प्रेरणा निश्चित झाल्या. “गोरक्षनाथांचा विराट आत्मा चक्रधरांच्या नाडीतून वाहतो आहे. ज्ञानेश्वरांच्या श्वसनातून दरपळतो आहे. कबीरांच्या कंठातून हूंकारतो आहे. नानकांच्या समदृष्टीतून बरसतो आहे. संतवाणीतून गंगेसारखा धावतो आहे.” डॉ. रा. चि. ढेरेंच्या या विधानाचे मर्म संतावरील नाथसंप्रदायाला तौलनिक सुंदर उदाहरण आहे.

(५) अराध्य दैवताचा रूपशोध :-

भारतातील संतांनी मानलेल्या दैवतांचा अभ्यास हे देखील तौलनिक संतसाहित्य अभ्यासाचे एक संशोधन क्षेत्र ठरेल. सर्व संतांची विभागणी एक तर सगुणोपासक किंवा निर्गोणोपासक अशी दोन विभागात करता येऊ शकेल. मराठी परंपरेत सगुण आणि निर्गुण अशा दोन्ही उपासकांना संत अशीच संज्ञा आहे. हिंदीत मात्र सगुणोपकास तुलसीदास, सूरदास, मीरा, नामदेव यांना भक्तकवी तर निर्गुणोपासक नानक कबीर, दादू धन्ना यांना संतकवी म्हटले आहे. सगुणोपासकांचा भर मुर्तीपुजेवर होता. एकटी श्रीकृष्ण ही देवता घेतली तर महाराष्ट्रीय संताच श्रीकृष्णरूपाचे आकलन श्री विठ्ठलरूपात अभिव्यक्त होते. उत्तरेत श्रीकृष्णाच्या बालरूपाचीच पुजा होते. भक्तकवींच्या पुजेतला श्रीकृष्ण बालरूपच आहे. तर निर्गुणी संतांनी परमेश्वराचे रूप वर्णितांना राम-कृष्ण ही नामाभिधाने ईश्वरतत्वाचे द्योतक म्हणून वापरली असली तरी त्यांना येथे रामायणातील राम आणि महाभारतातील श्रीकृष्ण अभिप्रेत होतेच असे म्हणता येत नाही. या संदर्भात कबीरांच्या कवितेवर भाष्य करतांना डॉ. मनोरमा प्रकाश म्हणतात “निराकार ब्रम्ह के निराकार और विराट रूप से संतोष न हो सका। युगीन भक्ती आंदोलन से प्रभावित होकर भक्ती के आवेशने उसे सगुणात्मक, पौरणिक नामोंसेभी अभिहित किया है। अवतारवाद मे विश्वास न रखते हुए भी राम, हरी, गोविंद, मुरारी आदी नामोंसे उसे पुकारकर साकार रूप में विवेचित किया है। परन्तु यहा यह भी स्पष्ट है उल्लेखनीय है की, कबीर के ये नाम केवल नाम है। इनमें पौराणिक अवतारोंका सबंध नही है। इनमे पौराणिक अवतारोंका संबंध नही है। कबीरका राम दशरथ का पुत्र नही है। बरन् स्मृती में

रमने की शक्ती के कारण उसे राम संज्ञा दी गइ है।" दैवतांच्या रूपशोधाच्या अनेक दिशा दिसू लागतात. संतसाहित्याच्या ह्या अंगाने तौलनिक अभ्यास झाला तर आजवर न कळलेली सत्ये आणि तथ्ये समोर येऊ शकतील.

(६) संतकविता आणि पंडिती कविता :-

मराठी कवितेच्या प्रांतात कवींची संत, पंत आणि तंत अशी तीन प्रकारात विभागणी केली जाते. संतसाहित्य पंडिती वळणाचे साहित्य त्यात समान सुत्र आहे. दोन्ही प्रकाराच्या रचनामध्ये धर्म ही प्रधान प्रेरणा आणि भक्ती हे प्रमुख सुत्र दिसते. त्यामुळे पंडिती कवितेचा विचार संतांच्या बरोबर करावा का? हा प्रश्न उभा राहू शकतो. अर्थात धर्म ही प्रेरणा आणि भक्ती हे सूत्र समान असले तरी दोघांच्या वाङमयनिर्मितीमागील भूमिकेत मूलभूत फरक आहे. पंडिती कवितेत संतत्वाच्या काही खुणा कुठे-कुठे दिसत असल्या तरी त्यात उत्कटतेपेक्षा कारागिरीचा भाग अधिक आहे. पंडित कवींनी मुख्यत्त्वे संस्कृत कवितेचा आदर्श समोर ठेऊन त्या धर्तीवर आणि त्या कथानकानुसार रचना केली. आपली बहुश्रुलता, आपले पांडित्य आणि आपले रचना कौशल्य दाखविण्यासाठी त्यांनी अलंकारिकता आणि भाषिक संस्कृतीचा आश्रय घेतला. त्यामुळे पंडिती कविता पुराणाश्रयी कीर्तनपरंपरेचा आधार आणि अभिव्यक्तीचा कच्चा माल बनली. पंडितांच्या तुलंनेत संतांची कविता अधिक उत्कट, अधिक नैसर्गिक आणि लोकभाषेचा आश्रय करणारी आहे.

(७) संतसाहित्य : साधर्म्य-वैधर्म्याचा विचार :-

तौलनिक अभ्यासात साधर्म्य आणि वैधर्म्याचे सुत्रही अत्यंत महत्त्वाचे असते. संतसाहित्य या तौलनिक साहित्याभ्यासाच्या संशोधनक्षेत्राचाही अपवाद नाही. उदा. ज्ञानेश्वरी ही ज्ञानश्वरांनी लिहिलेली गीता टीका. अशाच अनेक गीताटीका भारतभर अनेकांनी लिहीलेले आहे. ज्ञानेश्वरी हे संस्कृतेतर गीताभाष्य अन्य संतानीही गीतातत्त्वाचे स्वातंत्रपणे वा आपल्या अन्य रचनेत अनुशील, अनुसरण केलेले आढळते. ही गीताभाष्ये जशी साधर्म्यासाठी तपासता येतील, तशीच तो वैधर्म्यासाठी तपासता येतील. मराठी अध्यात्मिक संस्कृतीचे केंद्रबिंदू म्हणून ज्ञानेश्वर आणि बंगाल मधील चैतन्यप्रभू यांच्या रचनेत, तत्त्वविचारात आणि संघटनात्मक कार्यात काय साधर्म्य वैधर्म्य आढळते याचा शोध घेता येईल. भारतभरात पुन्हा सुमारे पन्नास इतके तुलनायोग्य महापुरूष संभवतात.

(८) समारोप :

सं. तौलनिक अभ्यासाच्या दिशा खूप व्यापक स्वरूपात पहावयास मिळतात. जशे की, शैलीवैज्ञानिकदृष्टी, तौलनिक समाजशास्त्रीय अध्यापन, तौलनिक मानसशास्त्रीय विश्लेषण, तौलनिक संहिता चिकित्सा असे कितीतरी विषय अभ्यासण्यायोग्य आहेत. भारतीय संत साहित्य खुपंच विशाल आहेत. येथे फक्त संत साहित्य आणि तौलनिक अभ्यासाच्या दिशा याचाच विचार या ठीकाणी केलेला आहे.

संदर्भ :

१. डॉ. मनोरमा. प्रकाश - 'आधुनिक हिंदी कवितापर कबीर का प्रभाव' राधा पब्लिकेशन नई दिल्ली प्रथम संस्करण १९९२. पृष्ठांक ५५-५६.
२. डॉ. ढेरे रा. चिं. मराठी भक्तीपरंपरा आणि रामकृष्ण विवेकानंद, श्रीरामकृष्ण आश्रय पुणे. प्रथमावृत्ती १९६३, पृष्ठांक – ८
३. Wescott H.G. Kabir and Kabir Pathan, SPG Nisson House Cownpone 1907, p-17.

ASHTI TALUKA SHIKSHAN PRSARAK MANDAL'S

Adv. B. D. Hambarde Mahavidyalaya, Ashti

Tal. Ashti Dist. Beed - 414203 (M.S.)

Accredited by NAAC @ B++ Grade with 2.78 CGPA, ISO 9001:2015 Certified, Green Audited College

& Maharashtra Itihas Parishad

A Three-Day Interdisciplinary International Webinar

CERTIFICATE

This is to certify that Prof /Dr Dr. R. T. Sontakke

Form Adv. B.D.Hambarde Mahavidyalaya, Ashti

Participated actively in A Three-Day Interdisciplinary International Webinar Organized by Akhil Maharashtra Itihas Parishad and Adv B D Hambarde Mahavidyalaya, Ashti as a joint venture from 12th to 14th June 2020. His/Her research paper with title संत साहित्य तौलनिक अभ्यासाच्या दिशा was published online in B Aadhar, a peer-reviewed, indexed, multidisciplinary international research journal. Hence certified.

Dr. Satish Kadam	Dr. Shivraj Bokade	Dr. Ravi Sathbhai	Dr. Sopan Nimbore
President, AMIP	Secretary, AMIP	Local Secretary, AMIP	Principal, ABDHM, Ashti

Sachin PRINTING PRESS 8600268159